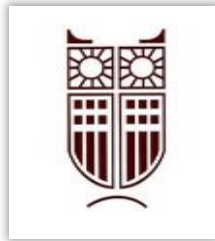

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (ΠΜΣ)

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

**Διαδοχικοί αποκλεισμοί στη Μακρόνησο του 20^{ού} αιώνα ως παράγοντας
καθορισμού της «επικίνδυνης ετερότητας»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κατερίνα-Σοφία Κατσκοπούλου

ΑΘΗΝΑ, 2021

Τριμελής Επιτροπή:

Ουρανία Αστρινάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Νίκη Μαρωνίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ειρήνη Αβραμοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κατερίνα-Σοφία Κατσικοπούλου, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Σε αυτό το τόσο μακρινό αλλά και τόσο κοντινό «ταξίδι» μου στον χώρο και τον χρόνο της Μακρονήσου του 20^{ου} αι. είχα δίπλα μου ξεχωριστούς συνταξιδευτές που θα ήθελα να ευχαριστήσω. Πρώτα απ' όλα, την επιβλέπουσα καθηγήτρια, κ. Ράνια Αστρινάκη, η οποία μου προσέφερε πρόθυμα την πολύτιμη βοήθειά της, καίριες υποδείξεις και κατευθυντήριες γραμμές, από την αρχή ως το τέλος αυτής της διαδρομής, υποστηρίζοντας πάντα τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα. Την καθηγήτρια κ. Νίκη Μαρωνίτη, για τις συμβουλές της ως προς την αναζήτηση και διαχείριση των αρχειακών πηγών, καθώς και την καθηγήτρια κ. Ειρήνη Αβραμοπούλου, για την αρχική ενθάρρυνση και καθοδήγησή της, ώστε οι σκέψεις μου να λάβουν τη μορφή μιας ερευνητικής πρότασης.

Θα ήθελα, ωστόσο, να ευχαριστήσω και όλους τους καθηγητές και συμφοιτητές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, γιατί μέσα από την αλληλεπίδρασή μας, στο πολύχρωμο αυτό ψηφιδωτό ιδιοτήτων και ειδικοτήτων που διαμορφώθηκε, είχα την ευκαιρία να διευρύνω την οπτική μου σε πολλά ζητήματα.

Σημαντική και συγκινητική ήταν η συζήτηση-συνέντευξη με τον πρόεδρο του ποντιακού συλλόγου «Αργοναύτες-Κομνηνοί», κ. Θεόφιλο Καστανίδη, ο οποίος μοιράστηκε μαζί μου αναμνήσεις και βιώματα τόσο της οικογένειάς του όσο και του περιβάλλοντός του, αλλά και αρχειακές πηγές. Τον ευχαριστώ θερμά.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τον Καθηγητή Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Γιώργο Κόκκινο, ο οποίος μου εμπιστεύτηκε το κείμενο τού τελευταίου, υπό έκδοση ακόμα βιβλίου του, παραχωρώντας μου πρόθυμα την άδεια να το συμπεριλάβω στη θεωρητική πλαισίωση της μελέτης μου.

Δεν θα μπορούσα να παραλείψω τους συναδέλφους και συνοδοιπόρους από τα προπτυχιακά ακόμη έτη των σπουδών μας Δημήτρη Ντούρο, Υποψήφιο διδάκτορα Σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας και Άννα Μιχαλοπούλου, πτυχιούχο Αρχαιολόγο με ειδίκευση στη Μουσειολογία, για την πολύτιμη βοήθειά τους με τη διάθεση μέρους της βιβλιοθήκης τους αλλά και για την προθυμία να με ακούν και να σχολιάζουν δημιουργικά τους προβληματισμούς μου σε όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου.

Κλείνοντας, θα ήταν παράληψη να μην συμπεριλάβω τους γονείς μου, Ανδρέα Κατσικόπουλο και Ευαγγελία Κουνέλη, και οι δύο εκπαιδευτικοί και έμπειροι αναγνώστες και συγγραφείς με τους οποίους πορεύτηκα χέρι με χέρι όλη τη διαδρομή των σπουδών μου και οι οποίοι παρακολούθησαν στενά τα *αδιέξοδα* μα και τα *ξέφωτα* αυτής της πορείας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στη μητέρα μου, διδάκτορα διδακτικής της Ιστορίας ΕΚΠΑ, αλλά και τον σύντροφό μου, Νίκο Γκιώνη, Υποψήφιο διδάκτορα σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας, οι οποίοι, με την ιδιότητά τους και υπερβαίνοντας την προσωπική μας σχέση, αντιμετώπισαν την παρούσα μελέτη ως κριτικοί αναγνώστες, κάνοντας εύστοχες παρατηρήσεις.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	6
Abstract	7
Πρόλογος	8
1. Εστιάζοντας στη μεθοδολογία	9
2. Εισαγωγικά για τη Μακρόνησο	12
2.1. Σύντομη ιστορία της Μακρονήσου κατά τον 20 ^ο αιώνα	13
3. Η έννοια του «επικίνδυνου άλλου».....	15
3.1. Ο αιχμάλωτος πολέμου	24
3.2. Ο πρόσφυγας.....	26
3.3. Ο πολιτικός εξόριστος	35
4. Συζήτηση – Συμπεράσματα.....	51
Πηγές – Βιβλιογραφία	56

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η πράξη του αποκλεισμού και ο χωρικός περιορισμός τριών κοινωνικών ομάδων στο νησί της Μακρονήσου από το 1912 έως τα τέλη της δεκαετίας του '50. Η πρώτη ομάδα που απωθήθηκε ήταν χιλιάδες αιχμάλωτοι οθωμανοί στρατιώτες, με το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (1912-13). Στη συνέχεια, το καλοκαίρι του 1922 αποφασίστηκε η μεταφορά και προσωρινή εγκατάσταση προσφύγων από τον Πόντο στο λοιμοκαθαρτήριο που οργανώθηκε στη Μακρόνησο, ύποπτων ή ήδη ασθενών με λοιμώδεις νόσους. Η τρίτη και τελευταία ομάδα επικίνδυνων για το κοινωνικό σύνολο πολιτών που εκτοπίστηκε ήταν οι αντιτιθέμενοι στην κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, αριστεροί – κομμουνιστές. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το νησί είχε και έχει έντονο συμβολικό βάρος στη μνήμη των υποκειμένων, πρόκειται δηλαδή για ένα τοπόσημο κοινωνικού διαχωρισμού. Μελετώντας τις ομάδες που εκτοπίστηκαν σαν εχθροί της κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας, επιχειρήσαμε να συγκροτήσουμε αναπαραστάσεις του «επικίνδυνου άλλου» στην κοινωνία. Για τη διερεύνηση του θέματος χρησιμοποιήθηκαν δημοσιευμένες μαρτυρίες πρώην κρατουμένων Μακρονησιωτών προσφύγων και πολιτικών εξορίστων, ψηφιοποιημένες συνεντεύξεις τους, δευτερογενείς πηγές, δημοσιεύματα του ημερήσιου τύπου και λογοτεχνικά έργα. Συμπερασματικά, φαίνεται πως τα όρια της ταυτότητας του «επικίνδυνου άλλου» αμβλύνονται. Μερικές φορές μάλιστα ο χαρακτηρισμός του επικίνδυνου τείνει να μοιράζεται ανάμεσα στα άτομα που εκτοπίζονται και στους φορείς του επίσημου λόγου που τα διαχωρίζει από το κοινωνικό σώμα, ενώ θα μπορούσαμε να πούμε πως η παραπάνω ταυτότητα έχει εφαρμογή και στον ίδιο τον χώρο. Ένα άγονο, αφιλόξενο και ακατοίκητο νησί, το οποίο αν και βρίσκεται δίπλα στις ακτές τις Αττικής, είναι οριακά απροσπέλαστο από μεταφορικά μέσα, από την κανονικότητα, από την πόλη, από τον νόμο...

Λέξεις – κλειδιά: αποκλεισμός, επικινδυνότητα, χώρος.

Consecutive exclusions in the island of Makronissos in the 20th century as a configuring factor of the identity of "dangerous otherness".

Katerina-Sofia Katsikopoulou

Abstract

The subject of the present study is the act of exclusion and the spatial restriction of three different social groups on the island of Makronissos from 1912 until the end of the 50's. The first group that was repulsed was thousands of Ottoman soldiers, prisoners of the First Balkan War (1912-13). Moreover, in the summer of 1922, the Greek government decided to transfer and temporarily settle refugees from Pontus to the disinfection center organized in Makronissos. The refugees were suspected or were already patients with infectious diseases. The third and last group of the displaced citizens, dangerous people seen as others to the social whole, was the opponents of the dominant political ideology, the Leftists - Communists. From all the above, it becomes clear that the island had and still holds a strong symbolic weight in the memory of the people, that is a landmark of social segregation. By studying the groups that were displaced as enemies of social and political stability, we tried to form representations of the "dangerous otherness" in Greek society. The sources of our research were published testimonies of former refugees and political exiles of Makronissos, interviews on digital archives, secondary sources, daily press and literature. In conclusion, it seems that the boundaries of the identity of the "dangerous otherness" are blurred. In fact, sometimes the characterization of the "dangerous" tends to be shared between the displaced persons and the exponents of the official speech that separates these social group from the society. We could claim that the above identity also applies in the space itself. A barren, inhospitable and uninhabited island, which is located next to the coasts of Attica. However, it is almost inaccessible by the means of transport and separated from the notions of the normality, the community, the law...

Keywords: exclusion, dangerousness, space.

Πρόλογος

Πολλές φορές αναρωτιέμαι πότε ξεκινά το ενδιαφέρον μου για την ιστορία της Μακρονήσου. Ίσως ξεκινά στις αμήχανες σιωπές του μαθήματος της Ιστορίας στα σχολικά μου χρόνια, ίσως στις λακωνικές αναφορές των γύρω μου σε πολιτικές συζητήσεις, ίσως το 2012 όταν πήγα να φωτογραφίσω το άγαλμα στο λιμάνι του Λαυρίου πριν δω την επιγραφή “είναι η μάνα, η αδελφή, η σύζυγος, η μνηστή του Μακρονησιώτη κρατούμενου που ατενίζει το νησί” και τότε πρωτοκοίταξα την απέναντι ακτή, ίσως τον Σεπτέμβριο του 2013, όταν κοίταξα το απέναντί του άγαλμα, αυτό του «Δεσμώτη Μακρονησιώτη» και παρακολούθησα στο νησί την παράσταση «Ποιος τη ζωή μου», αφιερωμένη στη ζωή του Μίκη Θεοδωράκη...

Στη συνέχεια, διαβάζοντας στο βιβλίο του Γιάννη Χαμηλάκη (2013) «*Το Έθνος και τα ερείπιά του*» το κεφάλαιο με τίτλο «Ο άλλος Παρθενώνας» μαθαίνω πρώτη φορά ότι στον συγκεκριμένο χώρο αποκλείστηκαν –εκτός από πολιτικοί κρατούμενοι– Πόντιοι πρόσφυγες και παλαιότερα Τούρκοι αιχμάλωτοι των βαλκανικών πολέμων. Στην αρχή της παρούσας έρευνας θεωρούσα πως με την ιστορία της Μακρονήσου δεν έχω καμιά προσωπική σχέση και το ενδιαφέρον μου το εστίαζα αποκλειστικά στα συναισθήματα που μου προξενούσαν οι περιγραφές των Μακρονησιωτών.

Η ανάγκη να μελετήσω σε βάθος αυτή την ιστορία προέκυψε από τις συνεχείς αναφορές της Μακρονήσου στο δημόσιο λόγο, είτε από τον πολιτικό χώρο της Αριστεράς και την ανάγκη της προστασίας και ανάδειξης του ιστορικού για το παρελθόν της τόπου ή σαν κριτική σε κρατικές ενέργειες μη αποδεκτές (Στέλιος Κούλογλου - Ιούνιος 2013), είτε από τον χώρο της ακροδεξιάς σαν πρόταση μεταφοράς προσφύγων (Γιώργος Καρατζαφέρης - Απρίλιος 2012, Θάνος Τζήμερος - Φεβρουάριος & Σεπτέμβριος 2020, Κυριάκος Βελόπουλος - Σεπτέμβριος 2020) ή ακόμη και σαν απειλή από τον πρώην βουλευτή της Χρυσής Αυγής Χρήστο Παπά (Αύγουστος 2018).

Έτσι, διαβάζοντας στην απόφαση κήρυξης της Μακρονήσου ως ιστορικού τόπου (ΑΠ: ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1285/24225 - 16.05.1989) ότι το νησί της Μακρονήσου «αποτελεί χώρο μνήμης όχι μόνο γι’ αυτούς που έζησαν όλη τη φρικαλεότητα της περιόδου 1946-1953, αλλά για όλους τους Έλληνες» σκέφτηκα πως η ιστορία της Μακρονήσου “δεν έκλεισε” στις αρχές της δεκαετίας του ’60, αλλά είναι ακόμη

“ανοιχτή”, με τον καθένα μας να επιλέγει από ποια πλευρά του νησιού νιώθει πιο άνετα “να στέκεται”...

Στην παρούσα μελέτη, επιχειρώ να διερευνήσω την έννοια της *επικίνδυνης ετερότητας* με όχημα τρία ιστορικά παραδείγματα εκτοπισμών που λαμβάνουν χώρα στο νησί της Μακρονήσου κατά τον 20ό αιώνα. Επιπλέον, εξετάζω πώς ετεροπροσδιορίζονται αλλά και αυτοπροσδιορίζονται τα αποκλεισμένα άτομα. Μέσα από τη σύγκριση μεταξύ των διαφορετικών περιόδων αποκλεισμών επιχειρώ να απαντήσω στο ερώτημα αν πραγματικά ο χαρακτηρισμός της επικίνδυνης ετερότητας μπορεί να περικλείει κάθε ομάδα μη επιθυμητή στο κοινωνικό σώμα. Επιπλέον, αν καίριο ρόλο στην περίπτωση αυτή μπορεί να κατέχει ο τόπος, καθώς πρόκειται για ένα άγονο και ακατοίκητο νησί, το οποίο είναι ταυτόχρονα σε πολύ κοντινή απόσταση αλλά και φυσικά αποκομμένο από την ηπειρωτική χώρα και κατά συνέπεια από την έννοια της *πόλης*, της κανονικότητας, του πεδίου του νόμου.

1. Εστιάζοντας στη μεθοδολογία

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η πράξη του αποκλεισμού και ο χωρικός περιορισμός τριών κοινωνικών ομάδων στο νησί της Μακρονήσου από το 1912 έως το τέλος της δεκαετίας του '50. Κρατώντας σταθερή τη διάσταση του χώρου και μελετώντας το φαινόμενο των αποκλεισμών στη διάρκεια μισού αιώνα, φεύγουμε από την παραδοσιακή έννοια του «πεδίου» (Γκέφου – Μαδιανού, 2009, 20-24) και γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης του νησιού σαν έναν τόπο εκτός των ορίων της πόλης για πολίτες εκτός των ορίων της κοινωνίας. Ή ίσως για μιαρά σώματα στο ευρύτερο σώμα της κοινωνίας, μια «*ύλη εκτός τόπου*» (Douglas, 2006). Μελετώντας τις ομάδες που εκτοπίστηκαν σαν εσωτερικοί και εξωτερικοί εχθροί της κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας, επιχειρείται η συγκρότηση των αναπαραστάσεων του «επικίνδυνου άλλου», του άρρωστου τμήματος στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα από την εξέταση εμπειριών ζωής ερευνάται πώς ένα υλικό σύνορο κατασκευάζει συλλογικές ταυτότητες και ετερότητες στο πλαίσιο της «*κατάστασης εξαίρεσης*» (Agamben, 2007).

Επιχειρώντας να γράψω για την ιστορία του νησιού κατά τον 20^ο αιώνα, θεωρούσα ότι η μελέτη μου γίνεται από την οπτική της γηγενούς ανθρωπολογίας ή ανθρωπολογίας οίκου, καθώς καλούμαι να γράψω για την ιστορία της χώρας στην οποία

γεννήθηκα και ζω (Γκέφου – Μαδιανού, 1993). Στην προσπάθειά μου, ωστόσο, να ορίσω το πεδίο μελέτης μου διαπίστωσα ότι δεν μπορώ με σαφήνεια να υιοθετήσω την οπτική αυτή, καθώς δεν συνδέομαι με κάποια από τις ομάδες που αποκλείστηκαν στον συγκεκριμένο χώρο, ούτε εγώ ούτε η οικογένειά μου (Γκέφου – Μαδιανού, 1998). Δεν υπάρχει στην οικογένεια ή το στενό μου περιβάλλον κάποιο άτομο τούρκικης ή ποντιακής καταγωγής, μέλος του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ ή μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος το οποίο να πέρασε τη δοκιμασία της εξορίας. Θα μπορούσα ίσως να επικαλεστώ την ταυτότητα της πολιτικής μου σκέψης και να ενταχθώ στην ευρεία ομάδα της ελληνικής Αριστεράς, παρακάμπτοντας τη διάχυτη αντίληψη πως στη σημερινή Ελλάδα δυσκολεύεται κανείς να εντοπίσει αυστηρά τα όρια της αριστερής πολιτικής τοποθέτησης.

Ξεκινώντας να διαβάζω μαρτυρίες, συλλογικά έργα και μελέτες για τους πολιτικούς εξόριστους της Μακρονήσου, την ομάδα των αποκλεισμένων ατόμων για την οποία υπάρχει αρκετά πλούσιο και σχετικά εύκολα προσβάσιμο υλικό, έβρισκα τον εαυτό μου σε συναισθηματική ένταση αλλά μέσα στην “ασφάλεια” της προσωπικής αποστασιοποίησης. Μέχρι τη στιγμή που είδα στο συλλογικό έργο *«Μακρόνησος: Ιστορικός Πολιτιστικός Τόπος»* (1994, 231) το επώνυμό μου με ένα όνομα, άγνωστο στο οικογενειακό μου δέντρο, στον κατάλογο των ανδρών που δοκιμάστηκαν στο νησί. Τότε ξεκίνησα να αναζητώ και να συζητώ αρχικά με τα μέλη της οικογένειάς μου, στη συνέχεια με συντοπίτες μου και αργότερα να ψάχνω σε αρχεία της επαρχίας Καλαβρύτων ή σε τυχαίες αναφορές στις μαρτυρίες Μακρονησιωτών προκειμένου να εντοπίσω τον άγνωστο συγγενή που με συνδέει έμμεσα με την ιστορία αυτού του τόπου. Για κάποιους μήνες προσπάθησα να αναμετρηθώ με την έννοια του αρχείου, αλλά όπως πολύ γλαφυρά περιγράφει ο Ντεριντά (1995, 126) *«το αρχείο αναρχείται»*. Έτσι προς το παρόν άφησα τη φλόγα να ατονήσει και τον άγνωστο δυνάμει συγγενή να παραμείνει στην οπτική μου μια συνωνυμία ή μια ακόμη *«απόκρυψη του αρχείου»*...

Αρχικός στόχος ήταν η παρούσα έρευνα να περιλαμβάνει αρχειακή και βιβλιογραφική μελέτη, καθώς και συνεντεύξεις ημιδομημένες ή μη δομημένες είτε με υποκείμενα που βίωσαν την εξορία είτε με απογόνους τους. Ωστόσο, η συγκυρία στην οποία υλοποιήθηκε (Φεβρουάριος 2020 – Ιανουάριος 2021) δεν επέτρεψε την συμπερίληψη όλων των παραπάνω πηγών. Λόγω υγειονομικών συνθηκών, οι συνεντεύξεις με τα άτομα που βίωσαν εξορία ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθούν, εξαιτίας του κατ’ οίκων αποκλεισμού των μελών της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας.

Σε μια προσπάθεια αναπλήρωσης της προαναφερθείσας κατηγορίας πηγών πληροφόρησης, χρησιμοποίησα ψηφιοποιημένες συνεντεύξεις από τη βάση δεδομένων MOG (ψηφιακό Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα"). Επιπλέον, έδωσα έμφαση σε δημοσιευμένες μαρτυρίες των Μακρονησιωτών, στο βαθμό και κατά τις περιόδους που αυτές ήταν προσβάσιμες, καθώς τα αρχεία και οι βιβλιοθήκες ανέστειλαν τη λειτουργία τους ή περιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τους τρόπους πρόσβασης στα τεκμήρια.

Για την περίοδο του αποκλεισμού των αιχμαλώτων πολέμου (1912-1913) χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενείς πηγές και ελάχιστα δημοσιεύματα του ημερήσιου τύπου, καθώς άλλα πρωτογενή στοιχεία, στην πλειοψηφία τους στρατιωτικά έγγραφα, δεν είναι άμεσα προσβάσιμα, λόγω της συντακτικής τους αρχής. Τέλος, για την περίοδο των λοιμοκαθαρηστών της Μακρονήσου πληροφορίες αντλήθηκαν από δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής, την έντυπη μαρτυρία Αμερικανίδας εθελόντριας γιατρού, δημοσιευμένη λίγα χρόνια μετά την επιστροφή της στις ΗΠΑ, από λογοτεχνικά έργα της εποχής, μεταγενέστερα δημοσιευμένες μαρτυρίες των ίδιων των Ποντίων και Ασσυρίων προσφύγων αλλά και μαρτυρίες απογόνων τους.

Σε μια προσπάθεια συμπερίληψης όσο το δυνατό περισσότερων «φωνών» στην ερευνητική μου προσέγγιση (Γκέφου-Μαδιανού, 2009, 18), αντλήθηκαν στοιχεία από τους λόγους των ίδιων των αποκλεισμένων υποκειμένων (που γράφτηκαν είτε την ίδια την εποχή είτε μεταγενέστερα) ή απογόνων τους, από λογοτεχνικά κείμενα που περιγράφουν το θέμα από τη σκοπιά του παρατηρητή, από δημοσιεύματα του Τύπου, από επίσημα έγγραφα (στρατιωτικά ή νομοθετικά), καθώς και από δημόσιες δηλώσεις προσωπικοτήτων της εποχής.

Στην παρούσα μελέτη αξιοποιήθηκε οπτικό υλικό άλλοτε ως πρόσθετη αρχειακή πηγή και άλλοτε ως στοιχείο βαθύτερης κατανόησης – ενσυναίσθησης των μαρτυριών που εξετάστηκαν (Σταυρίδης, 2009· Φαρσακίδης, 1965), το οποίο λόγω σεβασμού των πνευματικών δικαιωμάτων δεν παρατίθεται.

Η έννοια του αποκλεισμού είχε και μια «βιωματική» συνιστώσα στη μελέτη αυτή. Γράφοντας για τον αποκλεισμό, σε μια περίοδο υποχρεωτικού – οικειοθελούς αποκλεισμού από την κοινωνικότητα για λόγους πρόληψης και αποφυγής μετάδοσης ενός επικίνδυνου ιού, άλλου ως προς αυτούς που γνωρίζαμε ως τώρα, με αναγκαστικό αποκλεισμό μου από αρχειακές συλλογές και βιβλιοθήκες, από βασικά στοιχεία της

έρευνας όπως οι προφορικές συνεντεύξεις, νιώθω ότι έχω αποκλείσει μεγάλο όγκο πληροφορίας, αλλά και έχω αποκλειστεί από αυτή. Ευελπιστώ ότι η ερμηνευτική μου προσέγγιση έχει συμπεριλάβει όσο το δυνατόν περισσότερες οπτικές και ότι δεν απέκλεισα κάποια «φωνή» κομβικής σημασίας.

2. Εισαγωγικά για τη Μακρόνησο

Η Μακρόνησος είναι ένα άγονο επίμηκες νησί κοντά στις ακτές της Αττικής που ανήκει διοικητικά στην Κέα, γεωλογικά στη Λαυρεωτική (Κακαβογιάννης, 2005, 212) και απέχει περίπου 5 χιλιόμετρα από το λιμάνι του Λαυρίου. Καλύπτεται κυρίως από αραιή θαμνώδη βλάστηση, με ελάχιστες μικρές πευκόφυτες περιοχές. Τα παράλια του νησιού είναι κυρίως απόκρημνα και δύσκολα προσεγγίσιμα. Τόσο η πρόσβαση όσο και η τροφοδοσία πραγματοποιείται από την απέναντι ακτή με καράβια, τα οποία μπορούν να προσαράξουν μόνο σε ένα σημείο στη δυτική πλευρά, όπου υπάρχει διαμορφωμένη προβλήτα (Διαφωνίδης, Γρηγοράκου & Παπαντωνίου-Λευκαδίτου, 1994). Ένα πολύ σημαντικό εμπόδιο, ωστόσο, στην επικοινωνία και τις μεταφορές είναι τα δυνατά θαλάσσια ρεύματα. Το νησί θεωρείται άνυδρο, καθώς οι λιγοστές πηγές του είναι χωρίς νερό για μεγάλα διαστήματα του έτους. Κατά την περίοδο λειτουργίας των στρατοπέδων χτίστηκαν μερικές δεξαμενές που υδροδοτούνταν από το Λαύριο, μόνο όταν επέτρεπε ο καιρός να προσαράξει η υδροφόρα στο λιμάνι (Ριζόπουλος, 2016).

Η πρώτη ανθρώπινη παρουσία στη Μακρόνησο σημειώνεται στην προϊστορική εποχή (Πρωτοκυκλαδική περίοδος), καθώς εντοπίζονται στο νησί οικισμός και ίχνη ταφών της περιόδου (Κακαβογιάννης, 2005, 212). Στον Όμηρο αναφέρεται ως «νησί της Ελένης», καθώς σύμφωνα με τη διήγηση η Ωραία Ελένη με τον Πάρι σταμάτησαν εκεί στο ταξίδι τους προς την Τροία (Αρώνης & Μουρατίδης, 1997). *Συμπωματικά ή και συμβολικά η πρώτη ομάδα που εκτοπίζεται στον χώρο αυτό, οι οθωμανοί στρατιώτες, φτάνουν από τη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1912 με το ατμόπλοιο «Ελένη».* Άλλη αρχαία ονομασία του νησιού ήταν «Κρανάη», η οποία αποδίδεται στον Στράβωνα, ενώ το όνομα Μάκρη ή Μακρόνησος ξεκινά να χρησιμοποιείται από τον 13^ο αιώνα.

Από τον ιστότοπο του Ψηφιακού Μουσείου Μακρονήσου αντλούμε την πληροφορία ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο στο νησί της *Μάκρης* λειτουργούσε μονή του Αγίου Γεωργίου, ίσως ο πρόδρομος της σύγχρονης εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Στην παρουσία των λίγων μοναχών αποδίδει ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ

Χωριάτης τη χρήση του τόπου ως ορμητήριο πειρατών. Ο ίδιος σκεπτόταν πως –αν είχε εκκενωθεί η μονή– ίσως να μην είχαν λόγο να προσαράσσουν εκεί.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στο νησί δεν εντοπίζεσαι σταθερή κατοίκηση και δραστηριότητα, παρά μόνο σε μεμονωμένες περιόδους και σε σχέση με δράσεις που λαμβάνουν χώρα στις κοντινές ακτές της ανατολικής Αττικής ή της Κέας. Κατά διαστήματα, από τα αρχαία χρόνια μέχρι και την περίοδο της καταναγκαστικής εργασίας των εξόριστων, το νησί χρησιμοποιείτο κυρίως για εξόρυξη μετάλλων από υπόγειες γαλαρίες. Στα νεότερα χρόνια (19^{ος} αι.) χρησιμοποιείτο και ως χώρος κτηνοτροφικών εργασιών, άλλοτε με την άδεια της πολιτείας κι άλλοτε άτυπα. Στη σύγχρονη εποχή, η μόνη παραγωγική δραστηριότητα που επιτρέπεται είναι η μελισσοκομία, καθώς δεν θεωρείται καταστρεπτική για τον προστατευόμενο περιβάλλοντα χώρο.

2.1. Σύντομη ιστορία της Μακρονήσου κατά τον 20^ό αιώνα

Κατά τον 20^ό αιώνα η Μακρόνησος χρησιμοποιήθηκε ως χώρος αποκλεισμού πληθυσμιακών ομάδων οι οποίες θεωρούνταν επικίνδυνες για το ευρύ κοινωνικό σύνολο. Αρχικά, το 1912-13, με το τέλος του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, εγκαταστάθηκε στρατόπεδο οθωμανών αιχμαλώτων, οι οποίοι υπέφεραν από πείνα, δίψα και άσχημες συνθήκες διαβίωσης, ώσπου μεγάλος αριθμός αυτών κατέληξαν νεκροί από τύφο (Διαφωνίδης κ.ά., 1994, 16).

Σε ανεπίσημα άρθρα στο διαδίκτυο, χωρίς συγκεκριμένη αναφορά πηγών, αναφέρεται πως κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου μεταφέρθηκαν στο νησί, σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, ρώσοι στρατιώτες «ύποπτοι για μπολσεβικισμό» με πρωτοβουλία των συμμαχικών δυνάμεων της Αγγλίας και Γαλλίας (Κωστόπουλος, 2015· Αθανασιάδης, 2020). Ωστόσο, επειδή δεν έχουμε συγκεκριμένες πηγές τεκμηρίωσης, δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την πληροφορία στην ερμηνευτική μας προσέγγιση.

Επόμενη περίοδος χρήσης του χώρου ως τόπου αποκλεισμού σημειώνεται το 1922, όταν πρόσφυγες ποντιακής και ασσυριακής καταγωγής φτάνουν από τη Μ. Ασία στη Μακρόνησο, όπου σταδιακά διαμορφώνεται καταυλισμός και λοιμοκαθατήριο (Διαφωνίδης κ.ά., 1994, 16). Τη φροντίδα αυτών των δυνάμει πολιτών του ελληνικού

κράτους αναλαμβάνει γυναικεία αμερικανική φιλανθρωπική οργάνωση με μερική στήριξη της Πολιτείας (Lovejoy, 1927). Δυστυχώς, μόνο το 1/5 περίπου των ανθρώπων που πέρασαν από το λοιμοκαθατήριο Μακρονήσου κατάφεραν να επιβιώσουν και να περάσουν στην απέναντι στεριά.

Η τελευταία και πιο γνωστή περίοδος στην ιστορία του νησιού ξεκινά από τα μέσα του 1947, όταν συγκεντρώνονται στο νησί πάνω από 100.000 νεοσύλλεκτοι φαντάροι ύποπτοι για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, αξιωματικοί του ΕΛΑΣ, πολιτικοί εξόριστοι ανεξαρτήτου ηλικίας και φύλου, προληπτικώς συλληφθέντες πολίτες και υπόδικοι πολιτικοί κρατούμενοι (Αρώνης & Μουρατίδης, 1997). Από την αρχή της δεκαετίας του '50 και αφότου είχαν γίνει γνωστά τα βασανιστήρια των κρατουμένων τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, μεγάλος αριθμός ατόμων μεταφέρθηκε στον Άγιο Ευστράτιο και το Τρίκερι. Τα στρατόπεδα, ωστόσο, παρέμεναν ενεργά ως το '57, ενώ από το '57 ως το '60 λειτουργούσαν μόνο οι φυλακές (περιοχή της ΣΦΑ) με την πλήρη εγκατάλειψη του τόπου το '61. Στη συνέχεια, με δημοπρασία του Ελληνικού κράτους αποξηλώνονται και απομακρύνονται από το νησί δομικά υλικά, όπως μάρμαρα, ξύλα κλπ (Διαφωνίδης κ.ά., 1994, 90-1). Η αναγνώριση της ιστορικότητας του νησιού επικυρώνεται το 1989, όταν με το ΦΕΚ 436/5.6.1989 η υπουργός πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη υπογράφει τον χαρακτηρισμό της Μακρονήσου ως ιστορικού τόπου – χώρου μνήμης.

Η επιλογή ενός σκληρού, άγονου και αφιλόξενου τόπου για την απομάκρυνση ανεπιθύμητων υποκειμένων δεν θα μπορούσε να είναι τυχαία. Τόσο κοντά αλλά και τόσο μακριά από την απέναντι ακτή, με ελάχιστα αλλά απροσπέλαστα –λόγω των ισχυρών ρευμάτων– μίλια να ορίζουν την επικινδυνότητα της ανθρώπινης παρουσίας, το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία, στην πόλη, στην έννομη μεταχείριση. Ένας τόπος όπου άτομα αποσύρθηκαν οικειοθελώς για να δοκιμάσουν τον κοσμικό εαυτό και την πίστη τους (μοναχοί Αγίου Γεωργίου), έγινε ο τόπος που ο Νόμος (*ο «άλλος» Νόμος, η νομική μορφή της εξαίρεσης*) και η Πολιτική επέλεξαν για να δοκιμάσουν τα όρια της ανθρώπινης ύπαρξής τους οι εθνικά, πολιτισμικά, πολιτικά Άλλοι.

3. Η έννοια του «επικίνδυνου άλλου»

Η έννοια του επικίνδυνου ατόμου εισάγεται στον δυτικό δημόσιο λόγο από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και αναφέρεται στα ψυχικά ασθενή άτομα σαν δυνάμει εγκληματίες, λόγω της ψυχικής τους κατάστασης (Foucault, 1978). Η ψυχιατρική συνεργάζεται με τον νόμο, αναζητά «παθολογικά στίγματα» και προσπαθεί να δικαιολογήσει τον χαρακτηρισμό του ατόμου ως «κοινωνικό κίνδυνο», οφειλόμενο στις παθογένειες της ίδιας της κοινωνίας (υπερπληθυσμό, αστική ζωή, αλκοολισμό, ακολασία). Στη «διαχείριση» των ατόμων αυτών επεμβαίνει η Εγκληματολογική Ανθρωπολογία (και στη συνέχεια η Εγκληματολογία), η οποία αναλαμβάνει να προτείνει τρόπους εξάλειψης (του ατόμου ή της επικινδυνότητάς του).

Η ανάγκη εντοπισμού και αντιμετώπισης του υγειονομικά επικίνδυνου ατόμου ξεκινά στην Ευρώπη με την ευρεία διάδοση λοιμωδών ασθενειών όπως η χολέρα και η πανώλη. Στα ιατρικά συνέδρια των ετών 1850-1885 η προσοχή εστιάζεται σε όσους ταξιδεύουν από την Ανατολή –κυρίως εμπόρους– και εισάγεται η έννοια της καραντίνας (Fantini, 1993). Στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα οργανώνονται παγκόσμιοι οργανισμοί για τη δημόσια υγεία και υπογράφονται τα πρώτα υγειονομικά πρωτόκολλα. Η Ελλάδα για την υποδοχή των προσφύγων του 1922 εφαρμόζει το πρωτόκολλο του Παρισιού (17/1/1912) (Office international d'hygiène publique, 1919) με σημαντική χρονική παράταση στην παραμονή των προσφύγων στα λοιμοκαθατήρια.

Ο Γ. Κόκκινος (2021), εξετάζοντας βιο-ιατρικές αναλύσεις πασχόντων από λοιμώδεις ασθένειες (όχι απαραίτητα με τον ορισμό που δίνουμε σήμερα σε αυτές) από τα μέσα του 18^{ου} και μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, προσεγγίζει τη νοσηρότητα σαν κοινωνική παθογένεια που κατατάσσει τον νοσούντα στην ευρύτερη κατηγορία του κοινωνικά «άλλου» και πολλαπλώς επικίνδυνου. Η ζωή του θεωρείται κατώτερης υπόστασης και σαφώς ασήμαντη, άρα και αναλώσιμη, γεγονός που «νομιμοποιεί» κάθε βία –σωματική και κοινωνική– που ασκείται σε αυτόν. Ο κυρίαρχος λόγος περιθωριοποιεί έως και «κτηνοποιεί» τον πάσχοντα, καθιστώντας τον εστία πολυεπίπεδης μόλυνσης. Μέσα από την ιατρικοποίηση των κοινωνικών παθογενειών καθίσταται ο γιατρός –και γενικά ο θεράποντας– ένας κοινωνικός αναμορφωτής. Ή μήπως το αντίστροφο...

Σε μια διεσταλμένη ερμηνεία της θεωρίας της Μ. Ντάγκλας (Douglas, 2006) θα μπορούσαμε να δούμε ως *μιαρό σώμα* το άρρωστο σώμα του αιχμαλώτου πολέμου και του πρόσφυγα, ακόμα και του «πολιτικά ασθενούς» εξόριστου. Το πέρασμα του ορίου και η εισαγωγή στην *κατάσταση της μιαιρότητας* μπορεί να θεωρηθεί πηγή φόβου για το κοινωνικό σώμα και την *καταστροφή που ενδέχεται να βιώσει* (σ. 29). Για τον λόγο αυτό πασχίζει είτε να απομονώσει είτε να τιθασεύσει τον άλλο, ώστε να συμπεριφερθεί σαν «κανονικός», «καλός πολίτης» (σ. 32). Όπως η ίδια υποστηρίζει, «*το όριο της ανεκτικότητας ως προς τη συμπεριφορά των αποκλινόντων υποκειμένων μειώνεται δραματικά*» (σ. 187). Έτσι υποβάλλονται σε μια μορφή *εξαιρετικά βίαιης μετάβασης στην κανονικότητα* –είτε μέσα από την ίαση είτε μέσα από την αναμόρφωση– *που θα τους (επαν)εντάξει στην κοινωνία με τη νέα τους ιδιότητα, αυτή του υγιούς – χρηστού πολίτη* (σ. 181-186).

Ο Γζ. Αγκάμπεν (Agamben, 2005) προτείνει τον ερμηνευτικό διαχωρισμό της έννοιας της ζωής σε δύο διακριτούς όρους: τη «ζωή», η οποία νοείται σαν απλό γεγονός, απογυμνωμένη από κάθε αξία ή νόημα πολιτικό, σαν τη ζωή ενός οποιουδήποτε έμβιου όντος, και τον «βίον», ο οποίος χαρακτηρίζει μια «ζωή ποιοτικώς διακριτή» (σ. 17), έναν *τρόπο ζωής* ατομικό ή συλλογικό. Ακολουθώντας τον «*homo sacer*», το πρότυπο της στερημένης από κάθε διάσταση βίου ζωής, από το ρωμαϊκό δίκαιο ως τη σημερινή εποχή, προσπαθεί να ορίσει τον «άνθρωπο», τον «πολίτη», αλλά και τον μεταιχμιακό πολίτη, όπως για παράδειγμα τον πρόσφυγα, ή τον «*ανάξιο για την ιδιότητα του πολίτη*» (σ. 208-9). Ειδικότερα στην κατηγορία των προσφύγων τονίζει τον διαχωρισμό που γίνεται ανάμεσα στα δικαιώματα του πολίτη και τα δικαιώματα του ανθρώπου που φτάνουν πολύ κοντά στην έννοια της «*γυμνής ζωής*» (σ. 210-11). Στο τρίτο μέρος του έργου του παρουσιάζει την κορύφωση της πολιτικοποίησης της ζωής μέσα στη συνθήκη του στρατοπέδου. Εξετάζοντας την έννοια του στρατοπέδου από τον 19^ο αιώνα ως τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, εντοπίζει το κοινό στοιχείο της «*κατάστασης εξαίρεσης*» η οποία τα δημιουργεί και τα «δικαιολογεί», μέχρι τη στιγμή που απελευθερώνονται από το «*νομιμοφανές περίβλημά*» τους (σ. 259-61). Το στρατόπεδο παίρνει μια διάσταση μη τόπου, όπου τα όρια ανάμεσα στην εξαίρεση και τον κανόνα, στο έννομο και το έκνομο αμβλύνονται ή/και εκμηδενίζονται.

Ο Αγκάμπεν (Agamben, 2004· Agamben, 2007) θεωρεί περίπλοκο τον ορισμό της έννοιας «*κατάσταση έκτακτης ανάγκης*» (ή «*κατάσταση εξαίρεσης*»), καθώς

βρίσκεται στο μεταίχμιο δικαίου και πολιτικής, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει την επιτακτική ανάγκη να προσδιοριστούν τα όρια της έννοιας, καθώς μόνο έτσι θα γίνει κατανοητό σε ποιο από τα δύο παραπάνω πεδία πρέπει να σημασιοδοτηθεί. Κατά συνέπεια κάθε έκτακτο μέτρο που χαρακτηρίζει την κατάσταση εξαίρεσης, εφόσον είναι επακόλουθο πολιτικής κρίσης, νοηματοδοτείται σε επίπεδο πολιτικής και όχι σε επίπεδο δικαίου· άλλωστε, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης από τη νομική οπτική είναι αδιανόητη, αφού παρουσιάζεται ως η νομική μορφή εκείνου που δεν μπορεί να έχει νομική μορφή (Agamben, 2004, 5). Ο ίδιος επισημαίνει ότι ενώ αρχικά η κατάσταση εξαίρεσης εμφανίζεται ως ένα προσωρινό μέτρο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί μια έκτακτη συνθήκη, προάγεται σταδιακά σε μια κανονική τεχνική της σύγχρονης διακυβέρνησης. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, τη σύγχρονη «δημοκρατική» πολιτική, λαμβάνοντας υπόψη ότι η κατάσταση εξαίρεσης έχει λάβει θέση κυρίαρχου κοινωνικού κανόνα (Agamben, 2007). Θέτοντας σε διάλογο τη θεωρία του C. Schmitt και αυτή του W. Benjamin, προβληματίζεται αν το στοιχείο της βίας είναι ή όχι οργανική συνθήκη της εξαίρεσης: *«το ζήτημα είναι η σχέση ανάμεσα στη βία και το δίκαιο, ο χαρακτήρας της βίας ως κλειδί της πολιτικής δράσης»* (Agamben 2004, 9).

Η Τζ. Μπάτλερ (2009), αναλύοντας τις πολιτικές που παράχθηκαν από τις ΗΠΑ από την 11^η Σεπτεμβρίου και έπειτα, συζητά το ζήτημα της αξίας της ανθρώπινης ζωής. Αναρωτιέται ποιες πολιτικές χαρακτηρίζουν μια ζωή άξια για να βιωθεί και αντίστοιχα ποια απώλεια είναι άξια θρήνου. Προβληματίζεται έντονα για το καθεστώς της κράτησης επ' αόριστον και αναγνωρίζει την παραγωγή μιας συνθήκης εγκλεισμού και τιμωρίας, όπου καμία πράξη σε βάρος των κρατουμένων δεν θεωρείται αξιόποινη. Ο νόμος, είτε ως τιμωρός είτε ως προστάτης, προσαρμόζεται στις ανάγκες και τις επιταγές των πολιτικών προσώπων. (σ. 39). Η ίδια αναφέρεται στην τρωτότητα μιας ζωής, η οποία επιδεινώνεται *«όπου η βία είναι τρόπος ζωής και τα μέσα για εξασφάλιση αυτοάμυνας περιορισμένα»* (σ. 79). Μέσα από την *«ιεράρχηση»* της οδύνης, διερωτάται ποιος είναι τελικά αυτός που προσδίδει σημασία σε μια ανθρώπινη ζωή. Έχει το δικαίωμα στην ίση αντιμετώπιση, την ασφάλεια, στη μη βία η ετερότητα; Όταν η ζωή ενός *«κοινωνικά άλλου»* χαθεί έχει δικαίωμα στο ονοματεπώνυμο; (Μπάτλερ, 2009, 83-86).

Η Ν. Πανουργιά (2013) επιχειρεί να ορίσει το υποκείμενο της επικινδυνότητας ως το άτομο στο οποίο αποδίδονται ιδιότητες, σκέψεις, προθέσεις χωρίς απαραίτητα η στάση του να δικαιολογεί την επένδυση αυτή. Ο/η επικίνδυνος/-η ξεπερνά τη διάσταση

του ατόμου και γίνεται μια έννοια που μέσα της περιλαμβάνει τη δυναμική και τις δυνατότητες ολόκληρης της ομάδας που θα μπορούσε κοινωνικά να εκπροσωπεί. Η ίδια ερμηνεύει την αυστηροποίηση των νόμων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σαν μια «έμμεση δικτατορία» (σ. 40-1)¹ που στόχο έχει να αποκλείει και να περιθωριοποιεί οποιονδήποτε ορίζεται νομικά σαν πιθανή απειλή της κοινωνικο-πολιτικής τάξης. Μελετώντας το φαινόμενο του αποκλεισμού ατόμων με βάση τα πολιτικά τους φρονήματα σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, ορίζει τον τρόπο με τον οποίο «ταξινομούνται» νομικά οι πολίτες του κράτους. Η συγγραφέας προβληματίζεται για το πώς και από ποιον δομείται η έννοια του «αριστερού», της «απειλής», του «πατριώτη», του «νομοταγή», καθώς παρατηρεί πως οι κατηγορίες ατόμων «υπό διωγμό» επαναλαμβάνονται, συνυφαίνοντας την ταυτότητα του αριστερού με αυτή του επικίνδυνου. Η Πανουργιά παρακολουθεί τον εκτοπισμό σωμάτων, μελών του *κοινωνικού σώματος*, και τον στιγματισμό που αυτός παράγει.

Ο Π. Βόγλης (2004) συντάσσει μια μελέτη, χωρίς ιδιαίτερο συναισθηματικό φορτίο, για το βίωμα της κατάστασης του πολιτικού κρατούμενου. Αρχικά, αναφέρεται στη συνθήκη του εμφυλίου πολέμου, εξετάζοντας παραδείγματα και εκτός ελλαδικού χώρου. Στη συνέχεια, ακολουθεί χρονικά το φαινόμενο του πολιτικού αποκλεισμού από τον 19^ο αιώνα έως τη δεκαετία του 1940. Ο ίδιος κατηγοριοποιεί τους πολιτικούς κρατούμενους του Εμφυλίου ανάλογα με το νομικό πλαίσιο που έχει χρησιμοποιηθεί για τον εκτοπισμό τους (σ. 100). Εξετάζει ακόμη τον δημόσιο λόγο από την πλευρά του κράτους, των κρατουμένων και του πολιτικού τους χώρου, αλλά και των νέων πολιτικών υποκειμένων που έχει παράξει ο εκτοπισμός, των ανανηψάντων. Στο δεύτερο μέρος του έργου του εστιάζει περισσότερο στη βία (σωματική και ψυχολογική) που δέχονται οι κρατούμενοι: ο εκτοπισμός –εντός, εκτός ή στο όριο της πόλης–, η στέρηση του κοινωνικού περιβάλλοντος, ο βασανισμός του σώματος και της ψυχής, ο οποίος έφτανε στον θάνατο. Έναν θάνατο που είτε τον είχαν αποφασίσει οι ίδιοι είτε όχι. Ασχολείται, επιπλέον, με τις μορφές αντίστασης στον κλειστό χώρο του αποκλεισμού: την οργάνωση της καθημερινότητας, επιτελέσεων που συνέδεαν τους κρατούμενους με την «ομαλή ζωή», όπως οι γιορτές, αλλά και –τυπικότερες μορφές αντίστασης– διαμαρτυρίες. Τέλος, ολοκληρώνει την ανάλυσή του με την έννοια της ταυτότητας, η οποία ποικίλει ακόμη και στην ευρύτερη ομάδα των κρατουμένων.

---

¹ Η ένδειξη του αριθμού σελίδας που δίνεται αντιστοιχεί σε αυτόν της ηλεκτρονικής έκδοσης του βιβλίου (epud).

Ο Π. Γιαννάς (Yannas, 1994) επιχειρεί να ερμηνεύσει την αμερικανική διπλωματική ορολογία –που οδήγησε στην εφαρμογή αντίστοιχων πολιτικών στην περίπτωση της ελληνικής εμφυλιακής περιόδου– με όρους ψυχιατρικούς, θέτοντας την Ελλάδα ως τον «*ψυχασθενή*» ενώ την Ευρώπη ως τον «*παθολογικά άρρωστο*». Ο ερευνητής υποστηρίζει ότι δομείται για την Ελλάδα η εικόνα του «*άλλου ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης*». Στο έργο του διαβάζουμε για τις «*ασθενείς ευρωπαϊκές δημοκρατίες*» που έχουν ανάγκη την αμερικανική *θεραπεία* και όχι απλή ανακούφιση (σ. 118-9). Για την ελληνική πραγματικότητα όμως χρησιμοποιείται ξεχωριστή ορολογία, όπως και για τη Ρωσία, αυτή της ψυχιατρικής. Λόγος γίνεται για «*θεραπείες σοκ*» που ελπίζουν ότι «*θα φέρουν τον ασθενή στα λογικά του*», «*για ανάγκη αντικειμενικής παρακολούθησης του άλλου χωρίς συναισθηματική εμπλοκή*». Για την ανάλυση της κυριαρχίας του επιστημονικού και συγκεκριμένα του ιατρικού λεξιλογίου σαν παράγοντα αυθεντίας, χρησιμοποιεί το ερμηνευτικό σχήμα του Μ. Φουκώ (Foucault, 1980, 92-108), όπου η άποψη του επιστήμονα είναι η πλέον έγκυρη, καθώς η επιστήμη θεωρείται αδιαμφισβήτητη. Λόγω της εξάρτησης του «*ασθενή*» από τον «*θεράποντα*», ο πρώτος γίνεται πρόθυμος να παραχωρήσει αρκετές από τις ελευθερίες του και να φιλτράρει κάθε πρωτοβουλία του μέσα από την ιατρική συμβουλή, για να επανέλθει στην «*κατάσταση της ομαλότητας*» (σταθερότητα, τάξη) (Yannas, 1994, 121-2).

Η υιοθέτηση των ιατρικών όρων στον προσδιορισμό της ιδεολογικής διαφωνίας των υποκειμένων με τον επίσημο λόγο του κράτους ξεκίνησε στην Ελλάδα από τη δεκαετία του '30 και χρησιμοποιήθηκε από δημοκρατικά και μη καθεστώτα. Ο ρόλος του ασθενούς δινόταν από τους κρατούντες σε άτομα ή σε ολόκληρη την κοινωνία, ενώ το κράτος ή συγκεκριμένος πολιτικός ηγέτης – σχηματισμός παρουσιαζόταν σαν τον γιατρό που οφείλει να εμπιστευτεί ο πρώτος για τη θεραπεία του (Πανουργιά, 2013, 324-5). Κατ' αυτόν τον τρόπο «*νομιμοποιούνταν*» όλες οι *πρακτικές θεραπείας ή πρόληψης* που χρησιμοποιούσε το κράτος προκειμένου να εξυγιάνει το κοινωνικό σώμα.

Ο κοινωνικο-πολιτικός κίνδυνος εμφανίζεται στον ελληνικό νομικό δημόσιο λόγο στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα, κυρίως μετά την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (1918). Ο Ν. Αλιβιζάτος (1983) αναφερόμενος στην απαρχή του αντικομμουνισμού (σ. 375-391) προσπαθεί να ερμηνεύσει τον απειλητικό χαρακτήρα που έδωσαν οι κυβερνώντες και οι νομοθέτες στο εργατικό - κομμουνιστικό κίνημα. Η

πρώτη φορά που θεσμοθετείται η φυλάκιση και εκτόπιση όσων επιχειρούν «*την διαβιαιών μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος*» γίνεται με τον νόμο 4249 (ΦΕΚ 245/Τεύχος Πρώτον/25 Ιουλίου 1929) «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», το λεγόμενο «*Ιδιώνυμο*». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη συζήτηση της Βουλής για την ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου απορρίφθηκε τροπολογία του Α. Παπαναστασίου, με την οποία θα συμπεριλαμβανόταν η τιμωρία φασιστικών ενεργειών (Αλιβιζάτος, 1983, 390-1). Η δημόσια επιχειρηματολογία υπέρ της ευάλωτης ευταξίας της ελληνικής κοινωνίας που διαταράσσεται και απειλείται από τις επικίνδυνες ιδέες συντηρεί και παρατείνει μια «*έκτακτη περίσταση*» όπου κυριαρχεί μια ρευστότητα νομιμότητας (σ. 371), τιμωρώντας και καταστέλλοντας την ιδεολογική πρόθεση ως βούληση για πράξεις κατά του καθεστώτος με την εφαρμογή του λεγόμενου «*βουλευτικού ποινικού δικαίου*» (σ. 549) της δεκαετίας του 1950.

Η εκτόπιση, ωστόσο, των υπόπτων για πράξεις που θέτουν σε κίνδυνο την κοινωνική τάξη κατοχυρώνεται νομικά ήδη από 1911. Όπως γίνεται φανερό στην ανάλυση της Ρ. Αστρινάκη (2013, 372-3), με ξεκινώντας από το ζήτημα της ληστείας, η υποψία ενδεχόμενης αξιόποινης πράξης μπορούσε να οδηγήσει σε εκτοπισμό με διαταγή αρμόδιας Επιτροπής Δημόσιας Ασφάλειας. Τα νομοθετήματα αυτά, ωστόσο, εφαρμόστηκαν κυρίως με σκοπό την πολιτική δίωξη, επενδύοντας με το περίβλημα του επικίνδυνου όλα τα ύποπτα για πράξεις που αντιβαίνουν στη δημόσια τάξη υποκείμενα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σε νησιά εξορίας βρίσκονται παράλληλα ληστές, ζωοκλέφτες αλλά και κομμουνιστές (σ. 373). Οι διαφορές ανάμεσα στην ποινική και πολιτική (εκ)δίωξη αμβλύνονταν, αφού εφαρμόζονταν συγγενικοί νόμοι και ίδιες τακτικές σύλληψης, ανάκρισης και τιμωρίας (σ.375-7).

Η εμπειρία του αποκλεισμού θεωρείται μια εξαιρετικά σκληρή μέθοδος τιμωρίας που ασκεί τόση πίεση στον τιμωρούμενο ώστε να τον κάνει ευάλωτο. Κατά τον Φουκώ (1989, 311) η απομόνωση των καταδίκων είναι «*πάνω απ' όλα η ασφαλέστερη εγγύηση ότι μπορεί κανείς να ασκεί πάνω τους, στον πιο έντονο βαθμό, μια εξουσία που δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί από καμιά άλλη επιρροή*». Ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως η απομόνωση δημιουργεί ένα «*ιδιαίτερο λεξιλόγιο*» στη σχέση του κρατούμενου με την εξουσία.

Στη Μακρόνησο συγκεκριμένα δοκιμάστηκε ένα «πείραμα», κατά τα λεγόμενα των πρώην κρατουμένων αλλά και του ίδιου του κράτους, αναμόρφωσης των πολιτικών υποκειμένων. Μέσω του αποκλεισμού των ατόμων στον ερημικό αυτό τόπο, την έκθεσή τους σε βία και βασανιστήρια, παράλληλα με τη συστηματική εθνικιστική προπαγάνδα επιχειρήθηκε ο έλεγχος της «εθνοπροσύνης» των εκτοπισμένων, η επίτευξη της πολιτικής τους μεταστροφής, ή τουλάχιστον της πολιτικής τους «αδρανοποίησης» σαν «ανανήψαντες» (Βόγλης, 2009, 53). Σύμφωνα με έγγραφα του Γενικού Επιτελείου Στρατού (παραθέματα στο Βόγλης, 2009) για την προφύλαξη του στρατού από το «Κομμουνιστικό μίasma» ιδρύθηκαν τα στρατόπεδα της Γυάρου και της Μακρονήσου. Ο αρχικός στόχος ήταν στη Γυάρο να μεταφερθούν οι «επικίνδυνοι και αμετανόητοι οπλίτες», ωστόσο κατέληξε να περιλάβει πολιτικούς κρατούμενους, ενώ στη Μακρόνησο μεταφέρθηκαν οι «επίδεκτοι μεταστροφής». Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά (Άγνωστος, 1949, 5), στόχος ήταν να αποδειχθεί πως η «διαφώτισις δεν είναι ουτοπία, όπως πολλοί ενόμιζαν, αλλά δυνατότης».

Η παραγωγή νέων πολιτικών υποκειμένων, απαλλαγμένων από το «νοθευμένο υπαίσθημα ενός κατωτέρου ανθρώπινου όντος» (Άγνωστος, 1949, 5) δεν ήταν εύκολη διαδικασία. Εκτός από την έκθεση των ατόμων σε ακραίες συνθήκες, με λιγοστό φαγητό και νερό, έπρεπε να υποστούν απειλές, βίαια βασανιστήρια έως και φονικές επιθέσεις, ξυλοδαρμούς, εξευτελισμούς, αγγαρείες, ενώ από τα μεγάφωνα ακούγονταν εθνικά εμβατήρια και ομιλίες αποκήρυξης των κομμουνιστικών ιδεών, γραμμένες και εκφωνημένες κυρίως από «ανανήψαντες».

Η Άννα Παπαέτη (Papaeti, 2013), αναλύει τις καταστρεπτικές συνέπειες της μουσικής, αλλά και γενικότερα του ήχου, στην υγεία –σωματική και ψυχική– των κρατουμένων της Μακρονήσου. Το οξύμωρο στοιχείο της ανάλυσης είναι ότι οι θεραπευτικές ιδιότητες της μουσικής θεωρήθηκαν κατάλληλες έως και αναγκαίες για την «θεραπεία» των «προσβεβλημένων» από την αρρώστια του κομμουνισμού ατόμων. Επειδή η πρακτική αυτή αξιολογήθηκε ως επιτυχημένη συνεχίστηκε η χρήση του ήχου – της μουσικής ως βασανιστήριο και από τη Χούντα. Ο αγωνιστής Ν. Κυριακίδης (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 175) δίνει τη δική του ερμηνεία για την αναπαραγωγή πατριωτικών εμβατηρίων στη διαπασών: «για να πνίγονται τα βογγητά των “Βουλγάρων” που αρνιόντουσαν την αναμόρφωση».

Στον κατάλογο της φωτογραφικής έκθεσης, αφιερωμένης στο έργο της Μακρονήσου που έλαβε χώρο στο Ζάππειο τον Απρίλιο του 1949, στη θέση της αφιέρωσης, τονίζεται ότι η οργάνωση της έκθεσης αυτής έγινε από ευγνωμοσύνη των αξιωματικών και των στρατιωτικών στην πατρίδα, γιατί τους έδειξε την αλήθεια, γιατί τους έβγαλε από τον «βούρκο της εθνικής προδοσίας» και τους «αποκατέστησε στην εμπιστοσύνη του κράτους και στην συνείδηση της κοινωνίας» (Άγνωστος, 1949, 2). Ο επίσημος κρατικός λόγος, επομένως, είχε καταστήσει τα άτομα αριστερών πολιτικών πεποιθήσεων ξεχωριστό κομμάτι από την υπόλοιπη κοινωνία, αφερέγγυο και μιαιρό. Όπως διαβάζουμε στο ίδιο κείμενο, εκτός από παρασυρθέντες νέους, στη Μακρόνησο στέλνονται και άλλα επικίνδυνα υποκείμενα με κοινωνικά ελαττώματα, όπως «χασισοπότες, μορφομανείς, χαρτοπαίχτες, κλέφτες κλπ» (σ. 15). Υπενθυμίζουμε ότι στο νησί εκτός από τα στρατόπεδα οπλιτών έχει μεταφερθεί και τμήμα των Στρατιωτικών Φυλακών Αθηνών, της λεγόμενης ΣΦΑ.

Ποια η σχέση όμως όλων των παραπάνω με τον συγκεκριμένο χώρο; Στην ερώτηση αυτή θα μπορούσε να απαντήσει η ανάλυση του Σ. Σταυρίδη (2006) αναφορικά με τη διαμόρφωση της μνήμης συνυφασμένης με τον χώρο. Καίριο στοιχείο της τοποθέτησής του είναι η έννοια της επαναληπτικότητας. Μέσα από την επανάληψη δράσεων, ακόμη και ελαφρώς διαφοροποιημένων –καθώς αναφερόμαστε σε κοινωνίες δυναμικές– παράγονται ταυτοτικές σχέσεις. Οι δράσεις αυτές, μοναδικές στο παρόν τους, προσομοιάζουν. Η διαδικασία της σύγκρισης της μοναδικότητάς τους είναι τελικά αυτή που παράγει τη συνέχεια (σ. 19-20). Στη σχέση που δημιουργείται μέσα από την επανάληψη σημαντικό ρόλο έχει και ο ίδιος ο χώρος, ο οποίος «δεν υπάρχει ως πλαίσιο υποδοχής των δράσεων αλλά αποτελεί συστατικό της ανάπτυξής τους» (σ. 21). Δεδομένου ότι στο παράδειγμα που αναλύουμε ο τόπος είναι σταθερός, στην ταυτοτική σχέση εισέρχεται και η χωρική διάσταση.

Η Ε. Αβραμοπούλου (2020) εξετάζει τα πολλαπλά επίπεδα τραύματος στο νησί της Λέρου. Ακολουθώντας χρονικά τις χρήσεις του χώρου ως τόπου εξορίας, ψυχιατρείου και των τελευταίων 15 ετών «hotspot» προσφύγων, ιχνηλατεί την έννοια της ευαλωτότητας, του εγκλωβισμού, του στίγματος, αλλά και των ενοχών. Η συγγραφέας αναφέρεται στις συνθήκες ζωής των σημερινών προσφύγων που πλησιάζουν επικίνδυνα ή δραματικά τις αντίστοιχες των ψυχικά ασθενών στον ίδιο σχεδόν χώρο, εκτός των ορίων της κοινωνικής ζωής. Επιπλέον, προβληματίζεται σχετικά με τον χαρακτηρισμό του νησιού σαν τραυματικού τόπου, μια ταυτότητα που

φαίνεται να το συνοδεύει, παρά τις προσπάθειες της τοπικής διοίκησης να την αλλάξει με την ανάδειξη μιας προηγούμενης –και όχι ενοχικής– χρήσης του χώρου. Επισημαίνει ακόμη πώς το αίτημα της ελευθερίας παραμένει ζητούμενο, υπό διαφορετικές –αν και στη βάση τους παρόμοιες– συνθήκες. Τέλος, αναζητά τον ρόλο του κράτους στο κοινωνικό σημάδεμα τόπου και ανθρώπων.

Ο Σ. Σταυρίδης, το 2009, επιχειρεί να «διαβάσει» σύγχρονες φωτογραφίες των τόπων εξορίας με μια άλλη οπτική, αυτή της θεατρικής σκηνης. Προσομοιάζοντας τους ερημωμένους και ερειπωμένους τόπους εξορίας με τις ζωές των αποκλεισμένων, μιλά για «καταστροφή», «αναστολή του χρόνου», για «εξαίρεση», για «αχρήστευση» (σ. 13-14). Αναφέρεται στα συναισθήματα και τις σκέψεις πίσω από τις εικόνες, στοιχεία που υπερβαίνουν σε δύναμη τις αφηγήσεις. Εντοπίζει τον ανταγωνισμό της φύσης και των ανθρώπινων έργων, ανιχνεύει το αφύσικο και το παράλογο πίσω από αυτά τα ανθρώπινα έργα και προ(σ)καλεί τον αναγνώστη – θεατή να σταθεί και να κοιτάξει τη μεταίχμιακή στιγμή πριν την οριστική παράδοση των ερειπίων στην αφάνεια και τη λήθη. Μέσα από αυτή τη στάση μάς προτρέπει να κατανοήσουμε βαθιά το δράμα και τη βία που κρύβεται, ώστε να είμαστε σε θέση να τα αφήσουμε –σαν κοινωνία πια– πίσω μας οριστικά.

Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, οι κατηγορίες του *επικίνδυνου* και του *άλλου* συνενώνονται. Τα όρια χάνονται ανάμεσα στις δύο έννοιες που συνυφαίνονται στο χώρο της Μακρονήσου. Ο *άλλος* γίνεται αντικείμενο φόβου, άρα *επικίνδυνος*, και ο *επικίνδυνος*, γίνεται αμέσως *άλλος* ως προς το σώμα της ελληνικής κοινωνίας του 20^{ού} αιώνα. Αιχμάλωτοι πολέμου του οθωμανικού στρατού αλλά από περιοχές πολιτισμικά συγγενείς με την Ελλάδα του 1912, πρόσφυγες από τον Πόντο οι οποίοι διώχονται από τα σπίτια τους αλλά κρατούν σαν ελπίδα τον γυρισμό στα «αδέλφια» τους και τη «μητέρα-πατρίδα», ελπίδα που αμέσως ματαιώνεται, και πολιτικοί κρατούντες, διαφοροποιημένοι από την υπόλοιπη κοινωνία ως προς την ιδεολογική τους τοποθέτηση, βιώνουν ζωές σε αναστολή σε έναν τόπο άγονο, εχθρικό, *επικίνδυνο*, *άλλο* προς την κανονικότητα που γνωρίζουν ή φαντάζονται. Έναν τόπο που γίνεται αμέσως ο *επικίνδυνος Άλλος* που απειλεί ακόμη και την ίδια τους τη ζωή.

3.1. Ο αιχμάλωτος πολέμου

Στις 26 Οκτωβρίου 1912 η πόλη της Θεσσαλονίκης περνά στην κυριαρχία των Ελλήνων με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου παράδοσης της πόλης από τον Τούρκο Πασά Χασάν Ταχσίν. Οι ελληνόγλωσσες εφημερίδες της 27^{ης} και 28^{ης} Οκτωβρίου (Μακεδονία, Εμπρός, Σκριπ, Χρόνος κ.ά.) τιτλοφορούνται με ενθουσιώδεις φράσεις και αναφέρονται στους όρους της συμφωνίας. Ένας από αυτούς είναι ότι οι 25.000 οθωμανοί στρατιώτες – αιχμάλωτοι θα αφεθούν ελεύθεροι (Εμπρός, 28/10/1912). Λίγες ημέρες αργότερα, ωστόσο, διαβάζουμε στην ίδια εφημερίδα (Εμπρός, 2/11/1912) ότι οι αιχμάλωτοι της Θεσσαλονίκης στο Καραμπουρνού θα φύγουν στα ελληνικά νησιά, γεγονός που αποδεικνύει ότι παραβιάζονται οι όροι του πρωτοκόλλου παράδοσης. Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας υπάρχει ακόμη αναφορά στις ασθένειες που αποδεκατίζουν τα τουρκικά στρατεύματα και συγκεκριμένα στη χολέρα. Με τη φράση *«μία μάχη είνε πάντοτε ολιγότερον επικίνδυνος εις ένα στρατόν από μίαν επιδημικήν ασθένειαν»* φαίνεται ξεκάθαρα ότι για τους δημοσιογράφους της εποχής και πιθανότατα ένα μέρος της κοινωνίας οι αιχμάλωτοι στρατιώτες δεν είναι επικίνδυνοι μόνο λόγω της διαφορετικής εθνότητας και της ιδιότητάς τους αλλά και λόγω της κατάστασης της υγείας τους. Η λύση διαφαίνεται με την απόφαση της μετακίνησης στρατιωτών από τους στρατώνες της Θεσσαλονίκης με προορισμό τη νότια Ελλάδα, παρά την έντονη αντίδραση του Χασάν Ταξίν Πασά. Η μεταφορά των ατόμων παρουσιάζεται αυτή τη φορά σαν ανάγκη λόγω της δυσκολίας επισιτισμού τους, αλλά και με την υποψία υπόθαλψης Βουλγάρων που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη (ΔΙΣ, 1988, 204-205). Στο μεταξύ οι αιχμάλωτοι έχουν ήδη ξεπεράσει τους 31.000 στο τέλος του Νοεμβρίου με τη μεταφορά στη Θεσσαλονίκη οθωμανών στρατιωτών και από άλλες περιοχές (Σαραντάπορο, Ελασσόνα, Γιαννιτσά, Πρέβεζα κ.α.).

Στη Μακρόνησο φτάνουν τελικά περίπου 2.000 στρατιώτες από τη Θεσσαλονίκη στις αρχές Δεκεμβρίου με το ατμόπλοιο «Ελένη», 18 εκ των οποίων με την ιδιότητα του αξιωματικού μεταφέρονται στη συνέχεια στον Πειραιά (Εμπρός, 3/12/1912). Η τουρκική εφημερίδα Τανίν (Tanin: 1867-1915) σε άρθρα της ίδιας περιόδου αναφέρεται στις συνθήκες διαβίωσης των αιχμαλώτων στους τόπους μεταφοράς τους ως χειρότερες από τους στρατώνες της Θεσσαλονίκης (όπως παρατίθεται στο Χριστοδούλου, 2012). Παρόλο που στο νησί διαμορφώνεται ένα από 33 θεραπευτήρια αιχμαλώτων πολέμου της χώρας (ΔΙΣ, 2001, 220-221), το ζήτημα των άσχημων συνθηκών διαβίωσης και του μεγάλου αριθμού θανάτων παίρνει σοβαρές

διαστάσεις με δημοσιεύματα στον ευρωπαϊκό τύπο και οδηγεί σε ένα λεπτομερές υπόμνημα της Επιτελικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Στρατιωτικών προς τον Πρόεδρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, όπου γίνεται προσπάθεια να καθησυχαστεί η κοινή γνώμη. Στη μελέτη του Γιώργου Ζαχαρόπουλου για τους αιχμάλωτους πολέμου στην Τρίπολη (2013) διαβάζουμε ότι οι κυριότερες αιτίες θανάτου των αιχμαλώτων, όπως καταγράφονται στα ληξιαρχικά βιβλία της περιοχής, είναι δυσεντερία, πνευμονία, εξάντληση, γρίπη, τύφος, αλλά και πλήθος άλλων ασθενειών που σχετίζονται με τις κακές υγειονομικές συνθήκες.

Η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, του οθωμανικού στρατού, αποτελούταν από άτομα διαφορετικών ταυτοτήτων: καταγωγής, θρησκείας κλπ. Λαμβάνοντας υπόψη ότι από την 18^η Φεβρουαρίου 1856, με την έκδοση του Hatt-i Humayun, μπορούσαν να φοιτούν σε στρατιωτικές σχολές όλοι οι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας που είχαν τα απαιτούμενα προσόντα και ότι μετά το κίνημα των Νεότουρκων έγινε υποχρεωτική η στράτευση όλων των νεαρών ανδρών ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής (Νικολαΐδου, 1975, 49), δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι χριστιανοί στρατιώτες και αξιωματούχοι βρίσκονταν ανάμεσα στους αιχμάλωτους. Η τύχη των ομοεθνών και ομόθρησκων αιχμαλώτων, ωστόσο, δεν ήταν διαφορετική από αυτή των Οθωμανών. Ο Ζαχαρόπουλος (2013, 25-6) αναφέρεται σε παραδείγματα Ελλήνων χριστιανών του οθωμανικού στρατού, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει το όνομα του υπολοχαγού Νικολάου Μιζαντζιόγλου, ο οποίος έδρασε κατασκοπευτικά, τροφοδοτώντας την ελληνική πλευρά με πολύτιμες πληροφορίες. Για τη δράση του αυτή τιμωρήθηκε με μαρτυρικό θάνατο ο ίδιος και η οικογένειά του.

Επιπλέον, θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι η καταγωγή των μουσουλμάνων οθωμανών στρατιωτών μπορούσε να είναι από εδάφη του σημερινού ελλαδικού χώρου, όπου εκείνη την εποχή συνυπήρχαν αρμονικά διαφορετικές εθνότητες και θρησκείες. Τα ληξιαρχικά αρχεία δείχνουν ότι ανάμεσα στους αιχμάλωτους πολέμου υπήρχαν στρατιώτες από το Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, των Ιωαννίνων, του Μοναστηρίου ή και από την Κρήτη. Τίθεται επομένως το ερώτημα κατά πόσο η ετερότητα της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας ήταν επικίνδυνο χαρακτηριστικό για την κοινωνία του σημερινού βόρειου ελλαδικού χώρου. Στο ερώτημα αυτό απαντούν λογοτεχνικά έργα (Χριστοδούλου, 2012) ή αποσπάσματα, στα οποία φαίνονται οι καλές σχέσεις που αναπτύσσουν οι αιχμάλωτοι, κυρίως οι αξιωματικοί που έχουν δικαίωμα ελεύθερης μετακίνησης, με τους κατοίκους των περιοχών στις οποίες

κρατούνται. Χαρακτηριστική είναι η διήγηση της Ευγενίας Καραγιαννοπούλου – Καλαμπόκη (1986, 78-9) με έναν οθωμανό αξιωματικό που φροντίζει ένα μικρό παιδάκι ελληνοχριστιανικής οικογένειας, προσφέροντας τρόφιμα σε εκείνο και τους δικούς του ανθρώπους, συγκινημένος επειδή του θυμίζει το δικό του παιδί.

Όσοι στρατιώτες καταφέρνουν τελικά να επιβιώσουν αποφασίζεται με τη Συνθήκη Ειρήνης (άρθρο 8) μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας (Νοέμβριος 1913) ότι μπορούν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, όπως αντίστοιχα και οι χριστιανοί αιχμάλωτοι από την οθωμανική επικράτεια. Τη διαδικασία και τα έξοδα της μεταφοράς των αιχμαλώτων θα φροντίσουν ειδικές επιτροπές των δύο κρατών, καθεμιά υπεύθυνη για τις δικές της πληθυσμιακές ομάδες (Χριστοδούλου, 2012, 236).

3.2. Ο πρόσφυγας

Με την Μικρασιατική καταστροφή το ελληνικό κράτος καλείται να υποδεχθεί και να αποκαταστήσει πάνω από 1.200.000 πρόσφυγες από τα ασιατικά παράλια και τον Πόντο, Ελληνορθόδοξους και Αρμένιους. Το γιγάντιο αυτό εγχείρημα αναλαμβάνουν να συνδράμουν φιλανθρωπικές οργανώσεις από την Ευρώπη και την Αμερική. Μία από αυτές τις οργανώσεις είναι και η American Medical Women's Association (AMWA), η οποία στέλνει αποστολή εθελοντριών - ακτιβιστριών γιατρών και νοσηλευτριών στις περιοχές της Ευρώπης και της Μεσογείου ήδη από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (AMWA, 2016, 29). Από τις δυναμικότερες παρουσίες είναι η γιατρός Esther Pohl Lovejoy, η οποία βιώνει το προσφυγικό δράμα ξεκινώντας από τα τουρκικά παράλια. Στο βιβλίο της *Certain Samaritans* (1927) περιγράφει ως παρατηρητής τον πόνο του ξεριζωμού, τις κακουχίες της μεταφοράς με τα πλοία στην Ελλάδα, αλλά και τη δοκιμασία των λοιμοκαθαρηρίων, μέσα από την προσωπική της συνεισφορά στο λοιμοκαθαρητήριο Μακρονήσου. Την άμεση εμπειρία των ίδιων των προσφύγων μπορούμε να πληροφορηθούμε από τη συλλογή μαρτυριών στο πολύτομο έργο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη «Η Έξοδος», αλλά και από δημοσιευμένες αυτοβιογραφίες και συνεντεύξεις.

Η Δρ Lovejoy παρακολουθώντας τα γεγονότα του '22 στη Σμύρνη, αφού επικρίνει τη στάση των ευρωπαϊκών κρατών να αρνούνται να δεχτούν τους χριστιανούς

πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εκφράζει τον εντυπωσιασμό της για την ελληνική ταυτότητα που προβάλουν οι ίδιοι οι Μικρασιάτες (1927, 146-7): *«Οι περισσότεροι αυτοαποκαλούνται Έλληνες, αλλά είναι; Δεν έχουν ζήσει ποτέ στην Ελλάδα, κάποιοι δεν μιλούν ελληνικά. Από την άλλη, δεν είναι Τούρκοι, παρόλο που ζουν υπό τουρκική διοίκηση, γενιά με τη γενιά, για πεντακόσια χρόνια»*. Η ταυτότητα των Αρμενίων τη δυσκολεύει ακόμα περισσότερο...

Από την πρώτη στιγμή της άφιξής τους οι προσφυγικοί πληθυσμοί ένιωσαν ξένοι και ανεπιθύμητοι. Ο Σ. Λαζαρίδης (Κιτρομηλίδης, 2013, 110) θυμάται: *«Μας αποκαλούσαν τουρκόσπορους και όταν αποβιβαστήκαμε στη Σάμη άλλους ύβρισαν και άλλους εχλεύασαν. Τον δε εφοπλιστή Βερωτή που μας έφερε τον ύβρισαν κι αυτόν που μας έφερε»*. Ο Α. Καραγκιαούρογλου (σ. 147) αναφέρει αντίστοιχα *«Σ' όλα τα μέρη δυσκολία βρίσκαμε. Άσκημα και ξένα μας φαίνονταν. Μιλούσαμε τούρκικα, δεν μας καταλαβαίνανε και μας βρίζανε κιόλας οι ντόπιοι»*. Η Σ. Χατζίδου μεταφέρει το κλίμα στη Λευκάδα όπου πρωτοάραξε το πλοίο της:

Οι ντόπιοι έλεγαν δε βούλιαζε καλύτερα το πλοίο σας να πνιγείτε κι εσείς μαζί! Τρώτε το ψωμί μας. Η αλήθεια είναι ότι υπήρχε λιγοστό ψωμί. Το μοιράζανε με δελτίο. Μπορεί να είχαν δίκιο. Είχαμε όμως κι εμείς δίκιο. Στον τόπο μας δε μας έλειπε τίποτε. Γιατί να υποφέρουμε τώρα; (Κιτρομηλίδης, 2013, 95).

Ένας από τους κυριότερους λόγους που καθιστούσαν «επικίνδυνους» τους πρόσφυγες είναι οι ασθένειες που έφεραν, λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες αναγκάστηκαν να μεταφερθούν στην Ελλάδα, αλλά και του ασφυκτικού στρατωνισμού τους ήδη από την Τουρκία (Γιαρένης, 1993, 89). Ταλαιπωρημένοι, πικραμένοι και κουρασμένοι, κάποιοι ήδη άρρωστοι, στριμωγμένοι/εγκλωβισμένοι κατά χιλιάδες σε πλοία με άθλιες συνθήκες, ταξίδευαν συνεχόμενα από 5 ως 8 ημέρες για να φτάσουν στη χώρα. Η Δρ Lovejoy παρατηρώντας το ταξίδι τους γράφει: *«Ο Δάντης, ο ίδιος, δεν μπορούσε να φανταστεί τη φρίκη αυτής της πλωτής Κόλασης, γεμάτη με παιδιά, χωρίς φαγητό και νερό, με πυρετό τύφου και ευλογία να μαίνεται και κανένα μέρος πάνω στη γη για να αράξει»* (Lovejoy, 1927, 195). Δυστυχώς, τα μωρά και τα μικρά παιδιά είχαν το μεγαλύτερο ποσοστό θνησιμότητας. Ο Α. Αφεντουλίδης μάς μεταφέρει πως από το πλοίο «Βιτίμ» κανένα μωρό δεν σώθηκε (Κιτρομηλίδης, 2013, 487). Η Σ. Χατζίδου θυμάται πως για να αντέξουν τη δίψα στο πλοίο μάζευαν θαλασσίνο νερό που έβραζαν για να το πιούν (σ. 95). Όσους δεν κατάφερναν να επιβιώσουν στο ταξίδι συνήθως λόγω ασθένειας, αναφέρει μεταξύ άλλων και ο Η. Μουσιάδης (σ. 353), τους πετούσαν στη θάλασσα.

Εντός των συνόρων η δοκιμασία συνεχιζόταν αρχικά μέχρι να βρεθεί τόπος να τους δεχτεί. Πολλές διηγήσεις, όπως αυτή του Α. Βαρυτιμίδη (σ. 287) αναφέρουν ότι την καραντίνα αναγκάστηκαν να την περάσουν στη θάλασσα, λόγω των ασθενειών (χολέρας και τύφου), από τις οποίες νοσούσαν ήδη. Ο Α. Αφεντουλίδης μάλιστα θυμάται με φρίκη (σ. 486) πως κατά την τετραήμερη παραμονή τους στα ανοιχτά, κι ενώ είχαν ζητήσει άδεια για να αποβιβαστούν στην Αλεξανδρούπολη, έκαιγαν τους νεκρούς για να μην «δίνουν ντόρο» και μπουν σε καραντίνα εν πλω. Λίγα τρόφιμα τους έφερνε καΐκι από το λιμάνι.

Ο Γιαρένης (1993, 85-89) περιγράφει την κατάσταση που βιώνουν τα άτομα που έχουν εκτοπιστεί ως εξής: *πρόσφυγας ή μουχατζήρ* (η λέξη πρόσφυγας στην τουρκική γλώσσα) είναι «καταραμένη λέξη, από την οποία δυστυχώς δεν μπόρεσε ακόμα η ανθρωπότητα να απαλλαγεί» και συνεχίζει παρακάτω «σε μετρούν πλέον με τις εκατοντάδες - με τις χιλιάδες» [...] «είχαμε πλέον βαπτιστεί με το νέο μας όνομα που σέρναμε μαζί μας μισόν αιώνα και πάνω. Έτσι, όποια μεταχείριση και αν υποστείς, δεν είναι παρεξηγήσιμη». Κάτι που παρατηρούμε είναι ότι στο δημόσιο λόγο η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα αναφέρεται ως «Έλληνες εκ Ρωσίας» μόνο από τους εκπροσώπους την κυβέρνησης (πρακτικά της Βουλής, 1923, σ. 3421-3). Τόσο η αντιπολίτευση, όσο και ο ημερήσιος τύπος αναφέρονται σε εκείνους ως πρόσφυγες. Ακόμη και στο κάλεσμα συστράτευσης του Ριζοσπάστη (8/12/1923) γίνεται ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στην εργατική τάξη της χώρας και τους πρόσφυγες που πρέπει μεν να συνεργαστούν αλλά είναι ξεκάθαρα δύο διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες. Ενδιαφέρον έχει ακόμα να δούμε ότι η μόνη φορά που η εφημερίδα Εμπρός χρησιμοποιεί τη φράση «πρόσφυγας Έλληνας εκ Ρωσίας» (Εμπρός, 23/6/1922, σ. 3) είναι για να μεταφέρει τα λόγια του υπουργού εσωτερικών. Και πάλι δεν παραλείπει να προσθέσει τη λέξη «πρόσφυγας», χωρίς να έχει χρησιμοποιηθεί από τον Ν. Στράτο.

Το κρατικό σχέδιο προέβλεπε την απολύμανση των προσφύγων σε λιμάνια, αλλά οι κάτοικοι προέβαλαν έντονες αντιδράσεις. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε (Ενεπεκίδης, 1976, 143) ότι στη Λευκάδα, το τέταρτο λιμάνι που προσπαθεί να αράξει πλοίο 7.000 προσφύγων, οι λιμενάρχες προειδοποιούν τον πλοίαρχο πως αν αποβίβαζε κόσμο «οι κάτοικοι ήταν οπλισμένοι και θα τους επιτίθεντο». Η Α. Χαριτωνίδου θέτει το θέμα ωμά:

Οι ντόπιοι φωνάζανε: Οι πρόσφυγες έρχονται, εδώ να μην μπαίνουν. Και κλείνανε τις αποθήκες τους, και κλείνανε τα σχολεία τους, και κλείνανε τα

καφενεΐα τους, και κλείνανε τα σπίτια τους. Να μην πλησιάσομε, να μην αγγίζομε πάνω τους, στην πόρτα τους, στους τοίχους των σπιτιών τους. Δεν ήμασταν άνθρωποι εμείς, ήμασταν μικρόβια (Κιτρομηλίδης, 2013, 97).

Για το θέμα αυτό μπορούμε να διαβάσομε συζήτηση εκτός ημερησίας διατάξεως στα πρακτικά της Βουλής της 22ης Ιουνίου 1922 (1923, 3421-3), όταν ο Λ. Τσουκαλάς και ο Γ. Αναστασόπουλος ζητούν από τον υπουργό εσωτερικών Ν. Στράτο να τους αναφέρει τα μέτρα που έχει λάβει η κυβέρνηση *«προς καθυσχάσιν των περιοίκων»* της Σαλαμίνας (λοιμοκαθακτήριο Αγίου Γεωργίου). Ο υπουργός, αφού ομολογεί τις ελλείψεις σε χώρους και εφόδια, ανακοινώνει πως υπάρχει σχεδιασμός για τη θεραπεία των ασθενών και τη γενική ανάρρωση του πληθυσμού που *«είνε θαύμα αληθώς πώς ήλθον ζώντες»* μετά την περιπέτεια της αποχώρησης από τη Ρωσία και του ταξιδιού τους στην Ελλάδα. Στην επιμονή του Αναστασόπουλου για *«πλήρη αποκλεισμό από πάσης δυνατής και επικινδύνου επικοινωνίας»* ο υπουργός τον ηρεμεί πληροφορώντας τον για τη βελτίωση του λοιμοκαθακτηρίου Μακρονήσου, ώστε να δεχτεί έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων της Σαλαμίνας, για την καθημερινή ενημέρωση που έχει από τους *«άγρυπνους φρουρούς»* των λιμενικών αρχών και την απαγόρευση της αλιείας στη γύρω θάλασσα. Αυτό βέβαια που δεν αναφέρει ο Ν. Στράτος αλλά πληροφορούμαστε από την Δρ Lovejoy (1927, 195-6) είναι ότι η κυβέρνηση δέχεται να στέλνει νερό και καύσιμα με δικά της έξοδα στη Μακρόνησο *με την προϋπόθεση* ότι κάποιος από τους φιλανθρωπικούς οργανισμούς θα αναλάβει να στήσει και να λειτουργεί το λοιμοκαθακτήριο. Ένα μεγάλο κόστος, λοιπόν, για τις σκηνές του καταυλισμού, το στήσιμο του νοσοκομείου και των μαγειρείων ανέλαβε η AMWA, με τολμηρές πρωτοβουλίες της γιατρού. Στο σχολιασμό της παραπάνω συνεδρίασης από τον ημερήσιο τύπο (Εμπρός, 23/6/1922, 3) υπό τον τίτλο *«Ο κίνδυνος εκ των πασχόντων προσφύγων»* αναφέρεται ότι τελικά ο αριθμός των *«χολεριώντων»* δεν είναι τόσο μεγάλος ώστε να κινδυνεύσουν άμεσα οι κάτοικοι και η απόδειξη είναι *«ότι ουδέν συνέβη το δυσάρεστον εις όλην την περιοχήν»*.

Με την επιστράτευση της λύσης των ακατοίκητων νησιών, όπως η Μακρόνησος, μπορούσε να επιτευχθεί ο στόχος του αποκλεισμού των προσφυγικών ομάδων φυσικά, χωρίς ειδική επιτήρηση ή αυστηρότερα μέτρα. Η Δρ Lovejoy όταν φτάνει για πρώτη φορά στη Μακρόνησο σχολιάζει:

Το Μακρονήσι είναι ένας ζοφερός, άγονος, ακατοίκητος βράχος, μήκους επτά μιλίων και πλάτους μικρότερου των δύο μιλίων σε οποιοδήποτε σημείο. Βρίσκεται σε κανάλι οκτώ μιλίων μακριά από την ακτή της Ελλάδας, από το λιμάνι του Λαυρίου. Δεν υπάρχει νερό σε αυτό το νησί, το οποίο μερικές φορές

βρέχεται από καταιγίδες για μέρες. Ως σταθμός καραντίνας είχε μόνο ένα σημείο υπέρ του. Την έλλειψη εξωτερικής επικοινωνίας. Ήταν αδύνατο να ξεφύγει κανείς, που δεν μπόρεσε να κολυμπήσει οκτώ μίλια (Lovejoy, 1927, 196).

Ο Ι. Ορφανίδης (Κιτρομηλίδης, 2013, 371), αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Εμείς ιδρύσαμε τη Μακρόνησο. Εμείς χτίσαμε τα παραπήγματα, στέρνα για νερό...*». Παρατηρώντας αυτή τη φράση, θα μπορούσε κανείς να σχολιάσει την ασυνήθιστη χρήση του ρήματος *ιδρύω* και να αναρωτηθεί πώς θα όριζαν οι ίδιοι τη Μακρόνησο σαν χωρική - ιστορική ολότητα...

Ένας κοινός τόπος στις συνεντεύξεις που δημοσιοποιήθηκαν ήταν οι ασθένειες και οι θάνατοι που προκλήθηκαν σε όσους έφτασαν στο νησί υγιείς και νόσησαν στη συνέχεια (Κιτρομηλίδης, 2013, 371, 396, 486). Η Σ. Παντελίδου (σ. 384) θέτει το ζήτημα πολύ παραστατικά: «*Το βράδυ δεν είχες τίποτα και το πρωί σηκώνόσουν άρρωστος. Πέθαινε κόσμος. Μερικοί που μπαίνουν στο νοσοκομείο γίνονταν καλά και όταν βγαίνουν έξω δεν είχαν να φάνε και πέθαιναν*». Η Δρ Lovejoy (1927, 220-223) σημειώνει ότι το φαγητό που αναλογεί σε κάθε άτομο είναι λιγοστό, καθώς η οργάνωση έχει αναλάβει και τη σίτιση και τα ιατρικά έξοδα των προσφύγων. Μόνο με τη συνδρομή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού καταφέρνει να φτάσει η κάθε ημερήσια μερίδα φαγητού τις 1000 θερμίδες.

Επιπλέον, η ίδια κάνει λόγο και για άτομα που από τις κακουχίες χάνουν τα λογικά τους ή συμπεριφέρονται βίαια. Μας μεταφέρει μάλιστα την αυστηρή προειδοποίηση ενός από τους συνοδούς – γιατρούς που ταξίδεψαν μαζί με τα διωγμένα άτομα από την Τουρκία και παρέμενε βοηθώντας και στη Μακρόνησο:

Αυτό είναι ένα επικίνδυνο μέρος, και αυτοί είναι επικίνδυνοι άνθρωποι. Έχουν υποφέρει τρομερά. Δεν έχουν τίποτα να χάσουν και αισθάνονται ότι ολόκληρος ο κόσμος είναι εναντίον τους. Ας υποθέσουμε ότι αυτό το νησί πνίγεται από καταιγίδες για μια εβδομάδα και το νερό τελειώνει. Θα κατηγορήσουν όλους τους υπεύθυνους για τη διαβίωσή τους εδώ και μπορεί να σηκωθούν και να σκοτώσουν τις γυναίκες σας. Θυμηθείτε, ότι όταν αυτό το νησί δοκιμάζεται από κακοκαιρία, καμιά βοήθεια δεν μπορεί να έρθει από την ακτή.

Ενώ στεκόμασταν στην απέναντι ακτή, περιμένοντας την άδεια για να ξεκινήσουμε, οι αξιωματικοί έπρεπε να χρησιμοποιήσουν όπλα για να ελέγξουν αυτούς τους ανθρώπους. Όταν τα πτώματα των παιδιών τους ρίχτηκαν στη θάλασσα και αιωρούνταν γύρω από το πλοίο, αυτές οι ήρεμες γυναίκες έμοιαζαν μανιακές, και απειλούσαν τη ζωή όλων όσων είχαν την εξουσία. Η Δρ Stasny είναι πολύ ήρεμη και συμπαθητική. Οι πρόσφυγες μοιάζουν με αρνάκια σήμερα, αλλά τους έχω δει στην άλλη διάθεση. Όταν έρθει η ώρα, μπορεί να μετατραπούν σε τίγρεις και να την κόψουν κομμάτια (Lovejoy, 1927, 225).

Για φορές που αναγκάστηκαν να συμπεριφερθούν βίαια μιλά και ο Ι. Ορφανίδης (Κιτρομηλίδης, 2013, 371-2), όταν μια ομάδα νέων, υγιών ανδρών ζήτησε από τον διευθυντή του λοιμοκαθαρητηρίου άδεια να φύγει από το νησί, «να βγουν ανεξάρτητοι», με δική τους ευθύνη και δικά τους έξοδα, μήπως καταφέρουν να γλιτώσουν και να ξεκινήσουν τη ζωή τους στη νέα χώρα. Όταν ο διευθυντής αρνήθηκε «εμείς [...] πήραμε πέτρες και ξύλα και φοβερίζαμε ότι θα κάψουμε το λοιμοκαθαρητήριο. Ή θα τα κάψουμε όλα ή θα μας δώσετε χαρτιά να πάμε έξω, του είπαμε. Έτσι αναγκάστηκε να μας δώσει άδεια εξόδου».

Για μια άλλη διάσταση του δυνάμει «επικίνδυνου» μπορούμε να διαβάσουμε στο κάλεσμα του Κομμουνιστικού Κόμματος στο εξώφυλλο της εφημερίδας Ριζοσπάστης (8/12/1923). Ο συντάκτης απευθύνεται στον προσφυγικό πληθυσμό καλώντας τον να συστρατευτεί με την εργατική τάξη με σκοπό την ανατροπή του υπάρχοντος πολιτικού σκηνικού. Στην προσπάθειά του αυτή περιγράφει τη δραματική κατάσταση των ατόμων «πεινασμένοι, άρρωστοι και γυμνοί», «ξεσπίτωτοι, δίχως γης, δίχως εργαλεία, δίχως γιατρούς και γιατρικά». Αναφέρεται ακόμη στην ανοργάνωτη αποκατάσταση και τις κακές συνθήκες ζωής

Ολόκληρη η Μακεδονία, Θεσσαλία κλπ. κατάντησε πέρα πέρα το νεκροταφείο των προσφύγων. Πεθαίνουν αράδα οι προσφυγικές μάζες. Τους δίνουνε τάχα ένα ξεροκόμματο γης. Αυτό πώς θα το καλλιεργήσουνε οι πρόσφυγες; Με τα δάχτυλά τους; Όχι βέβαια, με τα εργαλεία, με τις μηχανές. Εργαλεία και μηχανές δεν δίνουν όμως (Ριζοσπάστης, 8/12/1923, σ.1).

Στη συνέχεια αναφέρει έναν αριθμό θανάτων πολύ μεγαλύτερο από αυτόν που υπολογίζεται «...φάγανε 40 χιλιάδες πρόσφυγες στη Μακρόνησο, στην καραντίνα, κάνοντας την σκέψη πως όσο περισσότεροι πρόσφυγες πεθαίνουν γι' αυτούς είναι συμφέρον, δεν θα έχουνε σκοτούρες στο κεφάλι τους». Αντιλαμβανόμαστε ότι ο λόγος του συντάκτη για να κινητοποιήσει το συναίσθημα των αναγνωστών και να τους παρακινήσει σε δράση έχει στοιχεία υπερβολής, ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι για ένα μέρος της κοινωνίας αυτή ήταν η εικόνα του προσφυγικού πληθυσμού.

Παραθέτοντας όλα τα παραπάνω αξίζει να αναρωτηθούμε αν η σκληρότητα της αντιμετώπισης ήταν αντίστοιχη της επικινδυνότητας της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας. Επίσης, μήπως ο τρόπος αντιμετώπισης είναι αυτός που (ανα)παράγει τη βία σε έναν ατέρμονο κύκλο; Όταν φτάνει ένα άτομο να βγει από τον τάφο, όπου το είχαν

θάψει, γιατί δεν είχε πεθάνει (Α. Αφεντουλίδης στο Κιτρομηλίδης, 2013, 486) πώς να αποβάλει τη βία που έχει δεχτεί;

Ένα ακόμα θέμα που θίγεται στις μαρτυρίες και τις συνεντεύξεις είναι η συμπεριφορά και η εκμετάλλευση των ντόπιων κατοίκων. Ο Ι. Ορφανίδης (Κιτρομηλίδης, 2013, 371-2) αναφέρεται στα χαλασμένα τρόφιμα που έρχονταν σαν κρατική τροφοδοσία. Παράλληλα, με την ανοχή της διοίκησης του λοιμοκαθαρηθρίου έφταναν ανά τακτά διαστήματα ιδιώτες έμποροι με ιστιοφόρα και πουλούσαν λαθραία ψωμί. Εκείνοι περιγράφονται ως «σπείρα σωστή. Ένα ψωμί το πουλούσαν μια λύρα χρυσή, ένα δαχτυλίδι χρυσό, ένα ρολόι». Ενώ ο Ι. Παναγιωτίδης (σ. 395-6) μιλά για τις κλοπές των προσωπικών τους αντικειμένων «πολλοί κλέφτες από τον Πειραιά έρχονταν με καϊκια στην καραντίνα και έκλεβαν ρουχισμό και άλλα πράγματα. Άνοιγαν στα απολυμαντήρια τα δέματα κι έκλεβαν μηχανές, χαλιά και άλλα». Ο Γιαρένης (1993, 92) θυμάται πως «οι Τούρκοι μας μετέφεραν κάτω από συνθήκες καλύτερες και συμπεριφορά καλύτερη». Ο ίδιος, περιγράφοντας το ταξίδι προς την Ελλάδα, μάς μεταφέρει τις πρώτες αντιδράσεις (σ. 96) «την έκτη μέρα το πρωί κάποιος που ανέβηκε τη μεγάλη σκάλα του караβιού και σήκωσε το κεφάλι και είδε μπροστά του βουνά, στεριά δεν βάσταζε, φώναζε κάτω με όση δύναμη του απόμεινε. Στεριά, στεριά!» και συνεχίζει παρακάτω σχολιάζοντας «...κι όχι πατρίδα! πατρίδα!».

Επομένως ποια είναι η πατρίδα γι' αυτούς τους πληθυσμούς; Η χώρα από την οποία έφυγαν, η χώρα στην οποία γεννήθηκαν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους; Ήταν το συλλογικό φαντασιακό ικανό να συντηρήσει την ιδέα της πατρίδας σε μια χώρα που τους υποδέχτηκε σαν ξένους;

Ο Ι. Ορφανίδης (Κιτρομηλίδης, 2013, 371-2) δίνει μια ακόμη ερμηνεία στην εχθρική αντιμετώπιση των Ελλήνων: «Επειδή ήρθαμε απ' τη Σοβιετική Ρωσία, μας πέρασαν για μπολσεβίκους και ήθελαν να μας εξοντώσουν» [...] «Πολλοί, για να σωθούν, ζητούσαν να βγουν ανεξάρτητοι, αλλά η διοίκηση και πάλι δεν άφηνε. Ήθελαν σου λέω να μας εξοντώσουν». Εξαιρετικά υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς διαβάζουμε στην εφημερίδα Καθημερινή τον Ιούλιο του 1928 (16/7/1928), με τον διαχωρισμό της «Παλαιάς Ελλάδας» και των «καθαρών Ελλήνων» σε αντιδιαστολή με την «προσφυγική αγέλη» και τους «τουρκόσπορους» και την ανάγκη για «εξαγνισμό της πρωτεύουσας». Ο Γ. Βλάχος, συγκεκριμένα, στο φύλλο της Καθημερινής της 19^{ης} Ιουλίου 1928, σχολιάζοντας τη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές αναφέρει: «Αλλά είνε

Ελληνες, όμαιμοι και αδελφοί. Ας είνε αδελφοί και εξάδελφοι. Όταν αποκτήσουν συνείδησιν πολιτικήν και θέλησιν πολιτών ελευθέρων -πράγμα το οποίον δεν θα συμβή- τότε θα δικαιούνται να θεωρούνται μεταξύ ημών, όχι μόνον ως εκλογείς αλλά και εκλέξιμοι». Η πολιτική τοποθέτηση των προσφύγων και η κρατική μέριμνα για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα συνεχίζει να αποτελεί αιτία εχθρικής αντιμετώπισης και τη δεκαετία του '30, ειδικά από την πολιτική μερίδα των Αντιβενιζελικών, οι οποίοι εκφράζονται με υποτιμητικά, υβριστικά έως και επικίνδυνα σχόλια στο δημόσιο λόγο τους.

Ο Θ. Καστανίδης, πρόεδρος του ποντιακού συλλόγου «Αργοναύτες-Κομνηνοί» μου μιλά για τον συνονόματο παππού του, Θεόφιλο Α. Καστανίδη, από την Τρίπολη Πόντου. Όταν ο παππούς του άκουσε ότι καράβια θα φέρουν Πόντιους στην «πατρίδα Ελλάδα» μπήκε οικειοθελώς εκείνος και η αδερφή του. Αποβιβάστηκαν στη Μακρόνησο, απ' όπου έφυγαν σχετικά γρήγορα, καθώς κατάφεραν να παραμείνουν υγιείς. Κατά τη γνώμη του κ. Καστανίδη, ο θάνατος ξεκίνησε χιλιόμετρα μακριά όταν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως το Σελιμιέ όπου βρέθηκε η γιαγιά του, με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στοιβαγμένων ανθρώπων. *«Η γενοκτονία των Ποντίων κλείνει στον Ελλαδικό χώρο. Έρχονται τραυματισμένοι και εδώ μπαίνει η ταφόπλακα»*, μου αναφέρει χαρακτηριστικά. Σχετικά με την αντιμετώπιση των ντόπιων, μου μιλά για δυο Ελλάδες: από τη μια οι νέοι κι από την άλλη οι παλιοί Έλληνες. Στην αρχή βίωσαν επιθέσεις και εχθρικότητα, αλλά σταδιακά ενσωματώθηκαν στην κοινωνία. *«Ήταν άξιοι άνθρωποι, με γνώσεις και τεχνογνωσία. Αυτό εκτιμήθηκε»*. Στην ευκολότερη αποδοχή τους από μεγάλο μέρος της κοινωνίας ο ίδιος πιστεύει πως βοήθησε και ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος, όταν στρατολογήθηκαν εθελοντικά τάγματα προσφύγων.

Μια πολιτισμική ομάδα που εκτοπίζεται παράλληλα με τον ποντιακό πληθυσμό στη Μακρόνησο είναι και οι Ασσύριοι. Πρόκειται για άτομα που τα συνέχει μια ιστορική κοινή ταυτότητα που ξεκινά από τη σημερινή περιοχή του Ιράκ. Οι ίδιοι αξιώνουν ένα κοινό έθνος που δεν αντιστοιχίζεται σε κρατική αποτύπωση. Με το πέρασμά τους στην Ελλάδα υιοθετούν ελληνικά ονόματα ή ελληνοποιούν τα ονόματά τους. Το 1926 ιδρύεται η Πανελλήνια Ένωση Ασσυρίων (Πανελλήνιος Ένωσις των εν Ελλάδι Ασσυρίων), η οποία αναγνωρίζεται από το κράτος το 1934 (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Γεωγραφίας, 2009, 209). Ο πρόεδρος της ένωσης, Κυριάκος Μπατσάρας, σε συνέντευξή του στη Huffington Post (Γαλίας, 2017) αναφέρεται στην

ξεκάθαρη έννοια της πατρίδας τόσο για τους πρώτους Ασύριους πρόσφυγες στην Ελλάδα όσο και για τους σύγχρονους, μιας πατρίδας δύσκολα εντοπίσιμης στο χάρτη αλλά ευδιάκριτη στη συνείδησή τους, παρά την οργανωμένη συνοικία τους στο κέντρο της Αθήνας. Η προσαρμογή των πρώτων ομοεθνών τους στην Ελλάδα, όπως λέει, ήταν εύκολη, καθώς συσχετίστηκαν αμέσως με τους Πόντιους, με τους οποίους είχαν περισσότερα κοινά. Αρκετοί Ασύριοι, όπως και Πόντιοι, για παράδειγμα, δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά: *«Ήμασταν μια φουρνιά, πρόσφυγες όλοι, γι' αυτό ήμασταν ένα».*

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη ματαίωση της έννοιας «πατρίδα» για τους Μικρασιάτες – Πόντιους πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταλείπουν τον τόπο τους, το σπίτι τους, για να έρθουν σε μια φανταστική πατρίδα, την Ελλάδα. Μια πατρίδα για την οποία τους μιλούν οι πατέρες και παππούδες τους, χωρίς βέβαια και εκείνοι να έχουν εμπειρία της. Με την άφιξή τους στην Ελλάδα, όμως, αντιλαμβάνονται ότι είναι το «ξένο σώμα» στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, η ταυτότητα του «Ελληνα» που πίστευαν πως θα μοιράζονταν με τους πολίτες της χώρας που τους υποδέχτηκε μετατρέπεται σε ταυτότητα του «άλλου», του «πρόσφυγα», την οποία μοιράζονται πια με τους Ασύριους.

Κράτα την αναπνοή σου, αγαπημένε μου αναγνώστη, κρατήσου καλά μην πέσεις, γιατί θα ακούσεις το φρικτό όνομα του τόπου αυτού, της γης αυτής, θα κρύψεις το πρόσωπό σου από ντροπή, διότι βρέθηκαν συνάνθρωποί σου να σκεφθούν να διαλέξουν τον τόπο αυτό για τα ξενιτεμένα τους αδέρφια, που τ' όνειρό τους ήταν, αιώνες τώρα, πώς να έρθουν στη μάνα πατρίδα! «Φτου σου, άνθρωπε, και πάλι».

Χάθηκε τόσος τόπος, να βρεθεί μια άκρη, μια γωνιά σ' ολόκληρη τη χώρα, που να έχει, αν όχι τίποτε άλλο, τουλάχιστον νερό! Να ξεδιψάσουν αυτοί, να βρέξουν και τα φλογισμένα απ' τον πυρετό χείλη των αρρώστων! Κράτα την αναπνοή σου για να ακούσεις. Στηρίξου κάπου να μην πέσεις! Μακρόνησος. Έτσι λεγόταν ο τόπος, που πρωτόρθαμε στη μάνα γη. Μακρόνησος είναι το όνομα, που θυμίζει φρίκη και ντροπή. Γιατί μας φέρανε σ' αυτό τον «τρискаτάρατο» τόπο; Ποιά εγκληματικά μυαλά το απεφάσισαν; Πουθενά, πουθενά δεν αναφέρεται, ότι εκεί πήγαν και πολλούς πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, του Πόντου, για εξόντωση. Αυτό ας είναι μια μαρτυρία για αυτούς, που θα γράψουν τη μελλοντική ιστορία. *Ας μην κρύψει κανένας τη ντροπή εκείνη...* (Γιαρένης, 1993, 98).

Ο Ευτύχιος Γιαρένης από την Οινόη του Πόντου, μετέπειτα βουλευτής της ΕΔΑ, επιστρέφει στη Μακρόνησο ως πολιτικός εξόριστος.

3.3. Ο πολιτικός εξόριστος

Όπως προαναφέρθηκε, η κομμουνιστική απειλή θεωρείτο μέγιστος κίνδυνος όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά γενικότερα για τις δυτικές χώρες στην περίοδο που εξετάζουμε (Yannas, 1994). Η δίωξη των κομμουνιστών ή των ύποπτων για αριστερές ιδέες θεωρήθηκε αναγκαία για τη διατήρηση της τάξης και την αποκοπή των (πιθανών) εγκληματικών στοιχείων από το κοινωνικό σώμα της χώρας. Σε αντίθεση με άλλους τόπους εξορίας, στο στρατόπεδο της Μακρονήσου επιχειρήθηκε το πείραμα της «αναμόρφωσης». Οι μελετητές της ιστορίας των στρατοπέδων Μακρονήσου χωρίζουν αυτή την περίοδο αποκλεισμών σε τρεις φάσεις: Α) από την ίδρυση των στρατοπέδων το 1947, έως το 1949, όταν από το νησί περνούν κυρίως άνδρες στρατιώτες, Β) από το '49 και μετά, όταν ο αριθμός των πολιτών αυξάνεται ραγδαία, με τη μεταφορά ξεχωριστής ομάδας πολιτικών εξορίστων, ανδρών και γυναικών, λόγω αλλαγής του νομικού καθεστώτος λειτουργίας των στρατοπέδων (ή στρατοπέδων «πειθαρχημένης διαβίωσης»), Γ) από το 1950 έως το 1957, όταν οι πολιτικοί κρατούμενοι αποχωρούν από τη Μακρόνησο και μεταφέρονται σε άλλα νησιά εξορίας και τα στρατόπεδα επανέρχονται στο στρατιωτικό τους χαρακτήρα. Από το 1957 έως το 1961 η παρουσία στο νησί είναι ελάχιστη σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, καθώς λειτουργεί μόνο ένα τμήμα στρατιωτικών φυλακών.

Από τους πρώτους Μακρονησιώτες ήταν ο Φ. Γελαδόπουλος, στρατιώτης του Β' Τάγματος Σκαπανέων. Στις πρώτες ημέρες του βιβλίου-ημερολογίου του (1975, 17-23) περιγράφεται ο τρόπος οργάνωσης των στρατοπέδων. Ο Γελαδόπουλος μιλά για το βραχώδες, αφιλόξενο έως και εχθρικό, έδαφος όπου δεν μπορούν να στερεωθούν ούτε οι πάσσαλοι των σκηνών. Κάνει λόγο για τις αρχικές προσπάθειες απόσπασης της δήλωσης μετάνοιας, αλλά και για τον παραλογισμό των διοικήτων.

Η Μακρόνησος ξεκινά να χρησιμοποιείται φαινομενικά σαν στρατόπεδο από το 1947, με την ίδρυση τριών Ταγμάτων Σκαπανέων, μετέπειτα Ειδικών Ταγμάτων Οπλιτών (ΕΤΟ). Τόσο οι εγκαταστάσεις όσο και οι στολές των οπλιτών προσομοιάζουν σε εικόνες κανονικού στρατοπέδου. Από την αρχή, ωστόσο, οι στρατιώτες αναρωτιόνταν αν επρόκειτο για πραγματικό στρατόπεδο, καθώς δεν έφεραν όπλα ή ζωστήρα και δεν είχαν στρατιωτική άσκηση, παρά μόνο αγγαρείες. Επιπλέον, ενώ οι αξιωματικοί διατείνονταν ότι ήταν ελεύθεροι, δεν μπορούσαν ούτε να περάσουν με άδεια στο Λαύριο, ούτε καν να στείλουν επιστολές στις οικογένειές τους χωρίς να τις

ελέγξει η αρμόδια υπηρεσία (ό.π., σ. 26). Οι στρατιώτες χωρίζονται στα τρία στρατιωτικά τάγματα –με βάση τις πληροφορίες που είχαν συλλεχθεί από τις υπηρεσίες ασφαλείας για την πολιτική τους τοποθέτηση– ως εξής: α) Δηλωμένοι κομμουνιστές, μέλη του ΕΛΑΣ, «αμετανόητοι» ή επικίνδυνοι για την εθνική ασφάλεια στο Α΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΑΕΤΟ), β) στρατιώτες και υπαξιωματικοί του ΕΛΑΣ για τους οποίους δεν είχαν ολοκληρωθεί οι κατηγορίες στο Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΒΕΤΟ) και γ) άτομα με ύποπτη στάση² ή οικογενειακό - συγγενικό αριστερό περιβάλλον στο Γ΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΓΕΤΟ) (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 153). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που ορίζεται η τρίτη κατηγορία εκτοπισμένων ατόμων, καθώς θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως υιοθετείται η θεωρία της «σκληρής κληρονομικότητας» (*hard heredity*) για τη «μετάδοση του μικροβίου του κομμουνισμού» από τα μεγαλύτερα στα νεότερα άτομα του οικογενειακού περιβάλλοντος, ως σταθερού και αμετάβλητου γενετικού υλικού (Κόκκινος, 2021).

Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η κατάταξη των στρατιωτών σε τάγματα είχε ήδη ξεκινήσει από το '46 σε πόλεις όλης της Ελλάδας, στα «Κέντρα Βασικής Εκπαίδευσης», πριν την οριστική μεταφορά τους στο νησί (Μάργαρης, 1966). Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στη συνέχεια με τους πολιτικούς εξόριστους, οι οποίοι συγκεντρώνονται στο νησί από τόπους εξορίας σε όλη την Ελλάδα με σκοπό όχι απλά τον αποκλεισμό τους από την κοινωνία, όπως συνέβαινε ως τότε, αλλά την «διά της διαφωτίσεως και διαπαιδαγωγήσεως αναμόρφωση» (Μάργαρης, 1966β, 528-530).

Το 1966 ο Μακρονησιώτης Νίκος Μάργαρης (1966, 1966β) επιχειρεί να γράψει την Ιστορία της Μακρονήσου, ένα δίτομο έργο που ξεκινά με αφορμή την επίσκεψή του με μια μικρή ομάδα πρώην κρατουμένων και οικείων τους στο νησί, μερικά χρόνια αφότου εγκαταλείπεται εντελώς και από τους τελευταίους φύλακες. Στη συνέχεια ξεκινά να αφηγείται την ιστορία των εκτοπισμένων, από τις προηγούμενες φυλακές που κρατούνταν έως και τη μεταφορά τους στη Μακρόνησο, αλλά και όσα βίωσαν στον μαρτυρικό για εκείνους τόπο. Στην αφήγησή του εμπλέκει μαρτυρίες συγκρατουμένων του, δηλώσεις δημοσίων προσώπων, δημοσιεύματα, σκίτσα, φωτογραφίες κ.ά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Μάργαρης συχνά στο έργο του δεν μιλά για άτομα, άνδρες, οπλίτες, φαντάρους κ.λπ. αλλά για ψυχές. Ψυχές που

---

² Η ευρύτητα αυτής της κατηγορίας άφηνε το περιθώριο να κατηγορούνται άτομα με μόνη προϋπόθεση κάποιος να μαρτυρούσε την συμμετοχή του υπόπτου σε κομμουνιστικές ομάδες. Κατ' αυτό τον τρόπο μπορούσαν να φτάσουν στη Μακρόνησο ακόμη και άτομα που είχαν προσωπικές διενέξεις με τους κατηγορούς τους (Ζηργάνος, 2017· Σαμαράς, 2017).

δοκιμάζονται από την αγωνία, το ξύλο, τις –σωματικές και ψυχικές– αρρώστιες, την πάλη με τα στοιχεία της φύσης αλλά και με την κούραση, την εξόντωση.

Ο Α. Μπογιατζής (2019) έφτασε στη Μακρόνησο από τις φυλακές Κάστορος το 1948. Μετά τον θάνατό του, ο γιος του, Β. Μπογιατζής, εξέδωσε βιβλίο με τις ιδιόχειρες σημειώσεις – αναμνήσεις του πατέρα του, στο οποίο περιλαμβάνονται δύο σκηνές υποδοχής. Στην πρώτη περιγράφεται η προσωπική του εμπειρία (σ. 58-65), ενώ στη δεύτερη μεταφέρει όσα βλέπει σαν εξωτερικός παρατηρητής (σ. 85-86). Ανάμεσα στις πρώτες φράσεις που άκουσαν οι κρατούμενοι, κατεβαίνοντας αλυσοδεμένοι από το καράβι που τους πέρασε απέναντι στο νησί, ήταν «*Βούλγαροι! Ρώσοι! Απάτριδες! Πουλημένοι!*», ενώ ακολούθησαν κι άλλες βρισιές χυδαίες και ξύλο (σ.59). Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι ήταν ξεκάθαρη η εικόνα της ετερότητας και της μη αποδοχής των αποκλεισμένων στο σώμα του έθνους. Παράλληλα από τα μεγάφωνα ακουγόταν: «*Προσοχή! Προσοχή! Εδώ Μακρονήσι, ο Τάφος του Κομμουνισμού! [...] Εδώ είναι Ελλάδα! Δεν μας ενδιαφέρει ποιοι είσαστε και γιατί σας πιάσανε! [...] Αν δεν κάνετε δηλώσεις μετανοίας, θα πεθάνετε όλοι! Βούλγαροι, προδότες κομμουνιστές!*». Η σκηνή που ακολουθεί είναι μια ωμή περιγραφή του πρώτου ξυλοδαρμού τους στο νησί. 650 άτομα, αλυσοδεμένοι ανά τέσσερις ή ανά δύο, μέσα στη νύχτα, να χτυπιούνται με ρόπαλα για δυόμιση ώρες. Μέσα στις χυδαιολογίες των στρατιωτών που αφηγείται, ξεχωρίζει μία: «*Εδώ θα τη δώσουμε τη μάχη, όχι στον Γράμμο και στο Βίτσι*».

Στιγμή υποδοχής στη ΣΦΑ (10/1948) περιγράφει και ο Β. Βαρδινογιάννης (1982, 11-17), τονίζοντας τις αντιφάσεις εικόνων και συναισθημάτων των πολιτικών κρατούμενων. Μιλά για το όμορφο, φρεσκοβαμμένο καράβι που μεταφέρει τους αλυσοδεμένους, το εντυπωσιακό ηλιοβασίλεμα του Σαρωνικού που φωτίζει τους μαύρους βράχους του νησιού και περιγράφει την αγωνία και τον φόβο που έχει ξεκινήσει ήδη από το ταξίδι, με τις φήμες που έχουν ακουστεί, παράλληλα με τις προσπάθειες ενθάρρυνσης από άλλα μέλη της ομάδας. Όταν φτάνουν, ακολουθεί το παραπάνω μοτίβο: αποβίβαση, ξύλο, βρισιές, απειλές στο σκοτάδι ως τη στιγμή που θα πέσουν στο χώμα αναίσθητα τα σώματα. Αντίστοιχη σκηνή ακραίου εξευτελισμού και ωμότητας μεταφέρει ο Α. Νενεδάκης (1964, 5-16), βίας που άφησε πίσω της έναν στρατιώτη τυφλό. Ο Τ. Πατρίκιος (2017) τονίζει ότι η «*σκηνοθεσία*» επέβαλε η άφιξη στο νησί να γίνεται νύχτα για να επιτείνεται ο τρόμος των κρατουμένων ή των φαντάρων.

Το έργο της αναμόρφωσης, της δημιουργίας νέων πολιτικών –ίσως και κοινωνικών– υποκειμένων, ξεκινά πολύ νωρίς από το Γ΄ τάγμα, το ευκολότερο θα έλεγε κανείς, καθώς για την αριστερή πολιτική ταυτότητα των στρατιωτών του υπήρχαν μόνο υπόνοιες. Υπόνοιες για την πιθανή πολιτική τους κατεύθυνση, υπόνοιες για την ενδεχόμενη πολιτική τους δράση, που όμως ήταν αρκετές για να τους οδηγήσουν στο σημείο αυτό (Πανουργιά, 2013, 38-40). Στον συλλογικό τόμο μαρτυριών σε επιμέλεια των Βαρδινογιάννη και Αρώνη (1996, 154) διαβάζουμε ότι σε μικρό χρονικό διάστημα είχαν στραφεί οι μισοί εναντίον των άλλων μισών. Με το παράδειγμα των ακραίων δοκιμασιών του Γ΄ τάγματος η διαδικασία συνεχίστηκε ευκολότερα στο Β΄. Η μεγάλη δυσκολία στο έργο της διοίκησης φαίνεται πως ήταν το Α΄ΕΤΟ. Οι ομιλίες, οι διδασκαλίες, οι δυσκολίες στην καθημερινότητα των στρατιωτών αντιμετωπιζόνταν με αδιαφορία ή σθεναρή αντίσταση, αντίστοιχα, ώσπου η πίεση εντάθηκε. Νυχτερινές εξορμήσεις της Αστυνομίας Μονάδας (ΑΜ), ξυλοδαρμοί, εξευτελισμοί έθεταν στο στόχαστρο το ηθικό των στρατιωτών. Όπως αναφέρουν οι παραπάνω συγγραφείς (σ. 155) τα βιαιότερα σχέδια αναμόρφωσης έφεραν την παραίτηση δύο διοικητών του τάγματος.

Η σχεδιασμένη, όπως αναφέρουν οι μάρτυρες που τη θυμούνται, αιματηρή επίθεση πραγματοποιείται στο Α΄ΕΤΟ την Κυριακή 29/2 και τη Δευτέρα 1/3 1948. Οι εκδοχές για το πώς ξεκίνησαν τα γεγονότα ποικίλουν. Η πληροφορία που επαναλαμβάνεται είναι ότι μετά τον κυριακάτικο εκκλησιασμό είτε η διοίκηση να συγκεντρωθεί μια ομάδα ατόμων γιατί θα γινόταν ομιλία από τη διοίκηση. Κάποιοι φαντάροι αναφέρουν πως από μια ασήμαντη αιτία ξεκίνησε ένταση ανάμεσα σε μέλη της ΑΜ και στρατιώτες (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 156-60). Άλλοι αναφέρουν ότι δεν υπήρξε καμιά αναστάτωση (Λαμπρινός, 1949, 21-25). Ξεκίνησαν πυροβολισμοί των στρατιωτών από τους ΑΜ με την κατάληξη 7 νεκρών και 12 τραυματιών. Η διοίκηση, αφότου σταμάτησε τα πυρά, ζήτησε μια ομάδα αντιπροσώπων για να ενημερωθεί για τα γεγονότα και από τους οπλίτες. Την επομένη ωστόσο, με τη συνδρομή δύο ακόμη περιπολικών από την απέναντι ακτή, οι πυροβολισμοί ξεκίνησαν νωρίς, από τη λεγόμενη «χαράδρα»³ και προς όλες τις κατευθύνσεις. Οι στρατιώτες πυροβολούνταν τρέχοντας προς τη θάλασσα για να γλιτώσουν τη ζωή τους με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν στοίβες πτωμάτων. Ο

---

³ Πρόκειται για σημείο όπου πήγαιναν τους κρατούμενους συνήθως για βασανισμό. Εκεί δοκιμάζονταν τα σώματά τους στα άκρα και βίωναν τις χειρότερες στιγμές τους, μακριά από τον καταυλισμό και τους συντρόφους τους, χωρίς δηλαδή ένα σημείο αναφοράς, απ' όπου μπορούσαν να αντλήσουν δύναμη.

ακριβής αριθμός των νεκρών δεν έγινε γνωστός. Οι αριθμοί κυμαίνονται από 50 έως 360 άτομα. (Παπουτσάκης, 2016· Ριζόπουλος, 2016).

Η επιτυχία της διαδικασίας της αναμόρφωσης, η «*ανάνηψη*» των πολιτικά νοσούντων, θεωρούταν από τους στρατιώτες πράξη εξευτελισμού, που ζητούσε να διαγράψουν από τη συνείδησή τους μια πλευρά του εαυτού τους, των αγώνων τους και της προσωπικότητάς τους, ακόμη και να αποκηρύξουν την οικογένειά τους, αν είχαν χαρακτηριστεί «*εγκληματίες ή προδότες της πατρίδος*» (Μαυρογεώργης, 2018). Ο «*ανανήψας*» έφερε πια το στίγμα του «*δηλωσία*» (Βόγλης, 2009, 53· Βόγλης, 2004, 112-120), μια ταυτότητα που τον διαχώριζε αμετάκλητα από τους πρώην συντρόφους του, ειδικά από τους πιστότερους στην κομματική γραμμή. Ο Τ. Λειβαδίτης (1985, σ. 23) δίνει την εμπειρία της «*ανάνηψης*» στο έργο του «*Μάχη στη άκρη της νύχτας – Το χρονικό της Μακρονήσου*» με μια στροφή «*Ο λοχαγός λέει: μίλησε/ ο βούρδουλας λέει: μίλησε/ η νύχτα του λέει: μίλησε/ μα η νύχτα είναι λίγη/ οι σύντροφοι πολλοί*»... Ο Τ. Πατρίκιος (2017) θυμάται τη συμβουλή που του έδωσε στο λιμάνι του Λαυρίου, λίγο πριν το πέρασμά του στην απέναντι πλευρά, ένας γνωστός του: «*Λοιπόν εκεί που θα πας μπορείς να κάνεις όσο κακό θέλεις στον εαυτό σου. Κοίτα μην κάνεις κακό σε άλλους*». Αναλογιζόμαστε τι μπορεί να σήμαιναν αυτά τα λόγια, αν λάβουμε υπόψη τη μαρτυρία της Ε. Σαββατιανού-Γεωργαντά (2017) που αναφέρει πως όταν έκανε μια κρατούμενη ή ένας κρατούμενος δήλωση έπρεπε να πείσει κι άλλα άτομα να την/τον ακολουθήσουν ή να δηλώσει ποιοι την/τον οργάνωσαν.

Δεν ήταν όμως λίγες οι φορές που οι «*αμετανόητοι*» και οι «*ανανήψαντες*» συνέχιζαν να επικοινωνούν, παραβλέποντας τη διαφορά της θέσης τους. Ο Γ. Λότσης αναφέρεται σε φιλική κουβέντα με φίλο του πατέρα του, ανανήψαντα (Βαρδινογιάννη & Αρώνη, 1996, 190), ο Τ. Φακιολάς (ό.π., σ. 165-6) θυμάται δύο ανανήψαντες που αφού είδαν πως ήταν αμετακίνητος στις ιδέες του, τον παρότρυναν να μην υπογράψει και διευκόλυναν όσο μπορούσαν τη διαβίωσή του. Υπάρχει όμως ακόμη μια κατηγορία ατόμων, αυτοί που έπαιρναν τη δήλωσή τους πίσω. Αυτούς αποκαλεί ο Λότσης (ό.π., σ. 196) «*δύο φορές παλικάρια*». Αντίστοιχη συγχώρεση προσφέρει ο Λαμπρινός στους «*ανανήψαντες*» φαντάρους που, ενώ ξεκινούσαν να πολεμήσουν τον Δημοκρατικό Στρατό, κατέληγαν ξανά στους κόλπους του (1949, 28-9). Δεν έλειψαν, ωστόσο, και περιπτώσεις που άτομα υπό το βάρος της δήλωσής τους έφταναν ως την αυτοκτονία (Ριζόπουλος, 2016).

Έναν άλλο τρόπο «ανάνηψης» περιγράφει η Α. Μαυροειδή-Παντελέσκου (ό.π., σ. 251-2) με την καταγγελία πως οι αξιωματικοί του τάγματος τη νύχτα της 30^{ης} Ιανουαρίου 1950 προσπαθούσαν να αποσπάσουν τις υπογραφές των γυναικών πιέζοντάς τους τις πένες στα χέρια μετά από πολύωρα βασανιστήρια. Όσες γυναίκες είχαν δύναμη, αναφέρει, πετούσαν την πένα μακριά, όσες όμως ήταν αναίσθητες είχαν πια «ανανήψει».

Στον κατάλογο της έκθεσης του Ζαπείου, μια έκδοση που επιμελείται το ΓΕΣ με κύριο στόχο την προβολή του επιτυχημένου έργου της αναμορφώσεως, αναφέρεται η ανάγκη «δημιουργίας ατμόσφαιρας ειλικρινούς εμπιστοσύνης και στοργής, για να μπορέση κατόπιν ν' αναπτυχθή με ελπίδες επιτυχίας, μια σοβαρή προσπάθεια εθνικής και κοινωνικής διαφωτίσεως» (Άγνωστος, 1949, 5). Το μοτίβο του κλίματος στοργής και φροντίδας επανέρχεται σε πολλά ακόμη σημεία του κειμένου (σσ. 6, 7, 13, 15), καθώς επιχειρεί να απαντήσει στα δημοσιεύματα για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και τα βασανιστήρια που υφίστανται οι στρατιώτες στο νησί. Άρθρα στον ημερήσιο Τύπο αλλά και εκδόσεις που κυκλοφορούν στην Ελλάδα και το εξωτερικό αποκαλύπτουν τη φρίκη που βιώνουν οι εκτοπισμένοι φαντάροι. Η *καλλιέργεια εμπιστοσύνης*, λοιπόν, μήπως δεν ήταν μια επιδίωξη για τη σχέση της διοίκησης με τους φαντάρους-κρατούμενους, αλλά μια προσπάθεια του κράτους να ανακτήσει το κύρος του και να εξουδετερώσει τις αμφιβολίες στον τρόπο που έβλεπαν τη Μακρόνησο οι εξωτερικοί παρατηρητές;

Εξετάζοντας τον τρόπο που είχε δομηθεί η εν λόγω έκθεση, βλέπουμε πως ξεκινούσε με τα επιτυχή αποτελέσματα της αναμόρφωσης. Σε γράμμα «ανανήψαντα», πολεμιστή του Γράμμου πια, που εκτίθετο στο 1^ο τμήμα, μπορούσε κανείς να διαβάσει τον χαρακτηρισμό «διάβολος» για τον Κομμουνισμό και «Σλαύους» για τους Έλληνες Κομμουνιστές (σ. 9). Με τις αναφορές αυτές βλέπουμε ότι η *επικίνδυνη* αριστερή πολιτική στάση «επιτίθεται» σε δύο εξέχοντα ιδανικά της εποχής, την Πατρίδα και τη Θρησκεία. Στο 2^ο μέρος της έκθεσης δημοσιοποιείτο ο δημόσιος λόγος των κομμουνιστών για τις ακρότητες, τη βία και τα συστηματικά βασανιστήρια των στρατιωτών σαν ψευδείς κατηγορίες με τις οποίες προσπαθούσαν να σπλώσουν το έργο της Μακρονήσου. Στο 3^ο μέρος αναφέρονταν τα συναισθήματα και η ψυχολογική πίεση των στρατιωτών που ετοιμάζονταν να πάνε στο νησί, ενώ στο 4^ο αναδεικνυόταν η ευχάριστη έκπληξη της όμορφης ατμόσφαιρας που φαίνεται πως κυριαρχούσε στο χώρο (σ. 10-14). Στο 5^ο τμήμα έμφαση δινόταν στις θρησκευτικές διδασκαλίες που

στόχο είχαν να «επαναφέρουν» τις ορθές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Στα δύο επόμενα μέρη παρουσιάζονταν οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των στρατιωτών, τόσο οι οικοδομικές εργασίες (με τη μαθητεία σε αντίστοιχα οργανωμένα εργαστήρια) που στόχο είχαν να βελτιώσουν την καθημερινή διαβίωση, όσο και οι καλλιτεχνικές δημιουργίες, μέσα από τις οποίες γινόταν φανερή η ευχάριστη παραμονή των ατόμων στο νησί (σ. 18-20). Η περιγραφή του συγκεκριμένου τμήματος, μάλιστα, ξεκινά με το ειρωνικό σχόλιο *«τα καλλιτεχνήματα που γίνονται στη Μακρόνησο δείχνουν χωρίς αμφιβολία τα καταναγκαστικά !!! έργα στα οποία υποβάλλονται οι... δυστυχισμένοι δημοκρατικοί φαντάροι»* (σ. 20).

Στο τμήμα που ακολουθεί, επιχειρείται μια σύνδεση με την κοινωνία, μέσα από την αναφορά στους επισκέπτες που έρχονταν να *θαυμάσουν* το έργο που επιτελείτο. Εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού, πρέσβεις, εκπρόσωποι του Τύπου, αλλά και επαγγελματικών ομάδων επιβεβαιώνουν τις *καλές συνθήκες, το ευχάριστο κλίμα και την προθυμία των στρατιωτών να δηλώσουν πίστη στις αξίες του Ελληνισμού*. Στις ευχαριστήριες επιστολές τους που εκτίθεντο (σ.21-25) ξεχωρίζουμε μια φράση του βουλευτή και ναυάρχου Α. Σακελλαρίου, ο οποίος –αφού επαινεί τους αξιωματικούς για τα επιτεύγματά τους– εξηγεί ότι *«είναι ευκολότερο να σκοτώσης ένα κομμουνιστή παρά να τον κάμης άνθρωπον»* (σ.25). Στα τμήματα 9 έως 11 τονίζονται οι στρατιωτικές επιτυχίες των *«ανανηψάντων»*, το πάθος και ο ηρωισμός που επέδειξαν στον πόλεμο εναντίον των *«Σλαυκομμουνιστών»* τόσο ως απλοί στρατιώτες όσο και ως αξιωματικοί. Η έκθεση κλείνει με τη δράση των Μακρονησιωτών με έμφαση στην ιδιότητα του πολίτη, ο οποίος αναλαμβάνει πια τον ρόλο του *«έμπειρου κοινωνικού διδάσκαλου και δραστήριου εθνικού Απόστολου»*. (σ. 29). Εν κατακλείδι, οι συντάκτες του κειμένου καλούν όσους έπεσαν *«θύματα της κομμουνιστικής προπαγάνδας»* να επιστρέψουν στους κόλπους της *μητέρας Πατρίδας* και εκείνη θα τους επανεντάξει ισότιμα στην κοινωνία, με μόνη προϋπόθεση *«να ξεχάσουν για πάντα το παρελθόν τους»*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οδηγούσε τον αμφίθυμο θεατή στην ευκολότερη αποδοχή της εκδοχής που παρουσιαζόταν, καθώς η πορεία της έκθεσης σταδιακά δομούσε την ανατροπή των επιχειρημάτων της άλλης πλευράς (Βόγλης, 2004, 128-9). Ας μην ξεχνάμε ότι στόχος της κρατικής προπαγάνδας ήταν τόσο η ελληνική όσο και η διεθνής κοινή γνώμη (Χαμηλάκης, 2013, 239).

Όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, η υιοθέτηση του ιατρικού λεξιλογίου προέβαλλε την επικινδυνότητα της ιδεολογικής αντίθεσης στον επίσημο κρατικό λόγο

σαν μια λιμώδη νόσο. Η πρακτική αυτή «αύξανε» το μέγεθος της απειλής και δικαιολογούσε οποιοδήποτε μέσο θεραπείας. Η βία, η τρομοκρατία, ο εξαναγκασμός έπρεπε να εφαρμόζονται από τους γιατρούς-αναμορφωτές-διοικητές με *χειρουργική ακρίβεια* –θα λέγαμε– ώστε να φέρουν το πολυπόθητο αποτέλεσμα της *ίασης*, της «*ανάληψης*».

Η επιτυχία της αναμόρφωσης των στρατιωτών παρότρυνε την κεντρική διοίκηση από το 1949 να μεταφέρει στο νησί και πλήθος πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων, καθώς και υπόπτων για αριστερές ιδέες, οι οποίοι εντάσσονταν στα λεγόμενα Ειδικά Σχολεία Αναμορφώσεως Ιδιωτών (ΕΣΑΙ). Τα ΕΣΑΙ ενέπιπταν στην διοίκηση των Α΄ και Β΄ ΕΤΟ. Ο μεγαλύτερος όγκος κρατουμένων δημιούργησε ανάγκες συστηματικότερης οργάνωσης των στρατοπέδων. Έτσι, στις 14 Οκτωβρίου 1949 ιδρύθηκε με το Ψήφισμα ΟΓ΄ («*περί μέτρων εθνικής αναμορφώσεως*») ο Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου (ΟΑΜ), με τον οποίο νομιμοποιούνταν οι παραπάνω πρακτικές (Πανουργιά, 2013, 187). Από εκείνη τη στιγμή η ευθύνη περνά στην αρμοδιότητα του Γενικού Επιτελείου Στρατού και ανάμεσα στα άτομα που κινδύνευαν να εκτοπιστούν προστέθηκαν, οι «*αυθορμήτως παρουσιαζόμενοι ή συλλαμβανόμενοι συμμορίται, εφ' όσον κρίνονται παραπεμπτέοι υπό των στρατιωτικών αρχών*» και οι «*δυνάμει του παρόντος ψηφίσματος παραπεμπόμενοι εις τον Οργανισμόν κατάδικοι και υπόδικοι*» (Βόγλης, 2009, 61). Καταλαβαίνουμε πως μια κατηγορία με τόσο ευρύ περιεχόμενο μπορεί να περιβάλλει οποιοδήποτε άτομο θα μπορούσε να θεωρηθεί από κάποιους ύποπτο. Από το 1950 στους ιδιώτες υποψήφιους για αναμόρφωση προστέθηκε και το Ειδικόν Σχολείον Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ) στην αρμοδιότητα του Α΄ ΕΤΟ.

Το ζήτημα της δήλωσης αποκήρυξης του κόμματος, της δήλωσης μετανοίας παραμένει ακόμη και σήμερα ένα σημείο διχασμού ανάμεσα στα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Για κάποιους –ειδικά όσους έμεναν απόλυτα πιστοί στη γραμμή του Κόμματος– η δήλωση ήταν κάτι το απαγορευμένο (Βόγλης, 2004, 120-126). Η πολιτική τους ταυτότητα ήταν «*ένα είδος θρησκευτικής πίστης*», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Τ. Πατρίκιος (2017), στην οποία όφειλαν ηθικά να μείνουν σταθεροί. Την ίδια στάση ωστόσο κρατούσαν και άτομα τα οποία συμμετείχαν στην Αντίσταση χωρίς να είναι μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Ο Χ. Αλεξίου (2017) δηλώνει πως δεν θα μπορούσε ποτέ να υπογράψει κάτι τέτοιο, καθώς δεν θα μπορούσε ποτέ να απαρηγηθεί «*τον ίδιο του τον εαυτό [...] το ωραιότερο πράγμα που έκανε στη ζωή του*».

Από την άλλη υπήρχαν άτομα που έβλεπαν πιο αποστασιοποιημένα το ζήτημα της δήλωσης, όπως ο Α. Μουκάκης (2017) που σχολιάζει (ετεροχρονισμένα): *«πεντακόσιες δηλώσεις να κάνουμε! Μήπως θα σου πάρουν και την ψυχή»*. Ο Λαμπρινός (1947, 15), όμως, παρουσιάζοταν αδιάλλακτος για τη δήλωση: *«Να υποταγείς σήμαινε [...] να μεταλλάξεις την ψυχή σου σύμφωνα με το πρότυπο της δικής τους»*.

Κάτι που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι οι «ανανήψαντες» όφειλαν να αποδεικνύουν τη μεταστροφή τους μέσα από ομιλίες, εγκωμιαστικά άρθρα στις προπαγανδιστικές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στο νησί, ειδική επιστολή προς τον τόπο καταγωγής τους που διαβαζόταν δημόσια μετά την κυριακάτικη λειτουργία και κάποιες φορές μπορεί να δημοσιευόταν και στον τοπικό Τύπο. Μια διαδικασία εξαιρετικά ψυχοφθόρα και υποτιμητική. Παρόλα αυτά, θα έλεγε κανείς ότι τα παραπάνω ήταν τα ήπια μέσα απόδειξης της «μετάνοιάς» τους. Το επόμενο βήμα ήταν η τρομοκρατία, οι βιαιοπραγίες και τα βασανιστήρια στους πρώην συγκρατούμενούς τους, ως την τελική αποστολή για τους φαντάρους: τον πόλεμο εναντίον του Δημοκρατικού Στρατού. Ένα από τα τάγματα μάλιστα που ξεχώρισε για τις επιτυχίες του ήταν το 596, αποτελούμενο αποκλειστικά από Μακρονησιώτες. Όπως ερμηνεύει ο Βόγλης (2009, 58) οι παραπάνω ενέργειες ήταν αναγκαίες για να εξαλειφθεί κάθε αίσθημα αλληλεγγύης και να χαραχθεί βαθιά το όριο ανάμεσα στους παλιούς συντρόφους και τους νυν εχθρούς.

Την αλληλεγγύη των συντρόφων τονίζει ο Β. Βαρδινογιάννης (1982), όταν αναφέρεται σε λόγια και κινήσεις εμπύχωσης των κρατουμένων μεταξύ τους, φροντίδας των αδύναμων μελών της ομάδας από όσους ήταν σε καλύτερη κατάσταση, αλλά και οργάνωσης της δράσης και της διαβίωσής τους, ώστε να αποφεύγουν παραπάνω κακουχίες. Αντίστοιχα, ο Μπογιατζής (2019) μιλά για άτομα με περισσότερη σωματική και ψυχική δύναμη που βοηθούν τους συγκρατούμενούς τους να εναρμονιστούν με τις εντολές της διεύθυνσης, ώστε να γλιτώσουν τα παραπάνω χτυπήματα των φυλάκων. Ο Λότσης (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 195) περιγράφει τα πάντα με μια φράση: *«...τη ζωή μας στο σύρμα⁴ τη σφράγισε το “μας”. Το “μου” είχε ξεχαστεί»*. Το ίδιο και στο στρατόπεδο των γυναικών. Η Θεοδώρου (1996, 109-110) μάς μεταφέρει το δίκτυο βοήθειας που συγκροτήθηκε όταν μία από τις εξόριστες έχασε τα γυαλιά της. Από τη συγκρατούμενη που την κρατούσε από το χέρι,

---

⁴ Σημεία απομόνωσης που περιφράσσονταν με σύρματα. Χάριν συντομίας λοιπόν είχε καθιερωθεί ανάμεσα στους κρατούμενους να μιλάνε για «το σύρμα».

τα αστεία των υπολοίπων για να της φτιάξουν τη διάθεση, την παραγγελία που έφυγε με το «*παράνομο ταχυδρομείο*» από το νησί ως τη στιγμή που έφτασε το νέο ζευγάρι γυαλιών, ακριβώς στα μέτρα της. Έτσι μπορούσε πια να δει «*το ρυτίδωμα της θαλάσσης, [...] το ωχρό πρόσωπο της Μαρίας απέναντι, την πέτρινη μάσκα στα ωραία χαρακτηριστικά της Λουίζας, τον ίκτερο της Λίζας, τι αποικίες της μύγας πάνω στα στρωσίδια και τα σκεύη...*» (σ. 110).

Το όριο μεταξύ του «οικείου» και του «άλλου» στη συνθήκη του στρατοπέδου της Μακρονήσου επαναπροσδιορίζεται. Μια ομάδα ανθρώπων άγνωστων συνδέθηκαν μεταξύ τους σαν συγγενείς και αποκαλούνταν αδέρφια (Κορνάρος, 1952). Ο Λειβαδίτης περιγράφει τη σχέση:

Δεν ξαίρει ο ένας τον άλλο
μα γνωρίζονται
καθώς ο δήμιος σήκωνε το χέρι του
βγάλαν την ίδια κραυγή
καθώς η μέρα πήρε να βραδιάσει
είχαν κι οι δυο τα χέρια τους καμένα
καθώς για μια στιγμή σφαλίσαμε τα μάτια
είδαμε όλοι το ίδιο όραμα (Λειβαδίτης, Τ, 1985, σ. 37)

Συχνά στις αφηγήσεις φαίνεται η προσπάθεια που κατέβαλαν οι εξόριστοι να βρίσκουν κουράγιο, ακόμα και τις στιγμές που στερούνταν τη παρουσία των συντρόφων τους (Βόγλης, 2004, 219). Με τραγούδια (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 189), με αστεία και ιστορίες (Θεοδώρου, 1996), σχολιάζοντας τη ζωή τους στο νησί. Ο Τ. Φακιολάς (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 163) αναφέρεται στην αμάθεια των αλφαμιτών και τα γέλια με τους συντρόφους του. Αντιστοίχως και ο Φ. Γελαδόπουλος (1975, 27-8) που απολαμβάνει να ακούει τα ασύντακτα λόγια του διοικητή του. Σωτήρια διαλείμματα που τους κρατούσαν δυνατούς.

Μια κορυφαία ανάμνηση ψυχικής δύναμης που καταφέρνει να κατανικήσει τον φόβο και τον σωματικό πόνο περιγράφει ο Γ. Λότσης (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 193-4). Στη μεταφορά της ομάδας τους από τη ΣΦΑ στο Α'ΕΤΟ, αφού η διοίκηση τους εξηγεί πόσο δύσκολα είναι τα πράγματα, ξεναγώντας τους και στους χώρους παραμονής, δίνει την ευκαιρία σε όσους θέλουν να υπογράψουν. Οι υπόλοιποι δέχονται βίαιη επίθεση. Σε μια προσπάθεια να αντλήσει δύναμη και να τη μοιραστεί και με τους συντρόφους του, ο Λότσης ανεβαίνει σε έναν τοίχο και φωνάζει «*Ζήτω η λευτεριά!*». Οι βασανιστές τον κοροϊδεύουν κι ενώ αρχίζει να αποθαρρύνεται ακούει

να επαναλαμβάνεται η φράση από τους γύρω του και την ενισχύει με την απάντηση «Κάτω ο φασισμός!». Όπως ο ίδιος ομολογεί, δεν ήταν το αίσθημα του πόνου αυτό που κυριαρχούσε όσο η αίσθηση της υπερηφάνειας.

Η έννοια της πατρίδας φαίνεται πως ήταν αρκετά συγκεχυμένη ανάμεσα στους εξόριστους και στη διοίκηση. Η Ναταλία Αποστολοπούλου (1984) αναφέρεται στις εθνικές εορτές και τον τρόπο εορτασμού τους από τις κρατούμενες και τους κρατούμενους (σ. 31-5). Μεταφέρει στην αφήγησή της τη συγκίνηση και τη φροντίδα με την οποία οι εξόριστοι οργάνωναν εκδηλώσεις για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου και τον θαυμασμό που εισέπρατταν από τους αξιωματούχους. Από έναν εξωτερικό παρατηρητή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και σαν μια στιγμή ενότητας των δύο πλευρών. Αντίθετα, η επέτειος της 28^{ης} Οκτωβρίου θεωρείτο απαγορευμένη και όταν επιχειρήθηκε η ανάρτηση πανό με το σύνθημα «Ζήτω η 28^η Οχτώβρη 1940», οι κρατούμενες που το είχαν φτιάξει τιμωρήθηκαν. Στη συνέχεια της αφήγησης περιγράφεται η αντιφατική σκηνή της προσπάθειας αφαίρεσης της σημαίας από ένα κτήριο αποθηκών, στο οποίο την είχαν ανεβάσει οι κρατούμενες. Όταν πλησίασαν οι ΑΜ με εντολή του διοικητή να την πάρουν, οι γυναίκες άρχισαν όρθιες να τραγουδούν τον εθνικό ύμνο. Στο άκουσμα αυτό οι φύλακες ακινητοποιήθηκαν σε στάση προσοχής και αμέσως μετά αποχώρησαν χωρίς τη σημαία. Η συγκεκριμένη ενέργεια ήταν παράλληλα τόσο πατριωτική από τους «προδότες» όσο και αντιστασιακή απέναντι στους εκπροσώπους του επίσημου κράτους. Ποια λοιπόν η σημασία της πατρίδας για τους μεν και ποια για τους δε; Πώς μπορεί να είναι τόσο ιδεολογικά διαφορετική και την ίδια στιγμή να τους ενώνει ένα σύμβολο και ένας ύμνος;

Ο Λαμπρινός (1949, 14-15) κάνει ξεχωριστή αναφορά σε μια ομάδα 300 ατόμων από τη Θεσσαλονίκη που φτάνει στο νησί στις 16/09/1947, στην οποία υπήρχαν και άτομα με «σλαβομακεδονική» καταγωγή. Οι διοικητές για να σιγουρευτούν ότι επρόκειτο για «Βούλγαρους, Σλάβους» και γενικότερα «μη Έλληνες» δοκίμαζαν την προφορά τους σε συγκεκριμένες λέξεις.

Ο Θ. Βαλαχάς (2016) σημειώνει την εξής αντίφαση: Στη διαταγή του διοικητή να κάνει ένα βήμα μπροστά όποιος είναι Έλληνας, δεν κουνήθηκε κανείς από την ομάδα του. «Έλληνας θα πει να κάνεις δήλωση», εξηγεί. Ο Α. Μουκάκης (2017) δεν μπόρεσε να κρύψει τον εκνευρισμό του κι όταν ο ιερέας στο νησί αποκαλεί τους παλιούς αντιστασιακούς και πια κρατούμενους *προδότες*. Ο Ι. Μαυρογεώργης (2018)

δηλώνει καταγγελτικά: «*Η μεταχείριση ήταν εγκληματική. Ήτανε τόσο βάρβαρη, που εγώ εντράπηκα για την ελληνική μου ιθαγένεια.*».

Αντίθετα, οι εμπνευστές του εγχειρήματος ένιωθαν υπερήφανοι για το κατόρθωμα της μαζικής «ανάληψης» των πολιτικά αποκλινόντων. Το πείραμα της Μακρονήσου διαφημιζόταν στην Ελλάδα και το εξωτερικό μέσω προπαγανδιστικών εντύπων, αναμνηστικών ημερολογίων, αλλά και επισκέψεων σημαινόντων ατόμων της πολιτικής και του πνεύματος, οι οποίες συνοδεύονταν τόσο από ομιλίες προς το υπό αναμόρφωση ακροατήριο όσο και από ενθουσιώδη άρθρα στον ημερήσιο Τύπο. Ο Σ. Μπουρνάζος (2009) χωρίζει τις θεματικές του προπαγανδιστικού λόγου για τη Μακρόνησο σε τρεις κύκλους (σ. 65-69): Α) η «εθνική και ηθική αγωγή του στρατεύματος», όπου προβάλλονται οι αξίες της «ελληνικής φυλής» καθώς και το τρίπτυχο Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια, Β) ο «αντικομμουνιστικός» κύκλος, ο οποίος ταυτίζεται σχεδόν με την «αναμορφωτική αγωγή». Ο πόλεμος δηλαδή εναντίον των Σλάβων, του ψέματος, της ασθένειας. Και Γ) η «αποστολή της Μακρονήσου», η σύλληψη της ως *σχολείο* αντιμαχόμενο το κομμουνιστικό ψέμα και ως αναρρωτήριο από το τοξικό, μολυσματικό μικρόβιο.

Από τις δηλώσεις των προσωπικοτήτων που επισκέφτηκαν και θαύμασαν το έργο που συντελούταν στο νησί (ένα ανθολόγιο αυτών μαζί με φωτογραφίες και καλλιτεχνήματα μπορούμε να βρούμε στα ημερολόγια του Β'ΕΤΟ και Γ'ΕΤΟ για το έτος 1950) ξεχωρίζει η φράση που αποδίδεται στον Π. Κανελλόπουλο «*Νέος Παρθενώνας*» ή «*Παρθενώνας της νεότερης Ελλάδας*». Ένα «θαύμα» που συνέδεε το μεγαλειώδες σύγχρονο έργο με την αίγλη του πνεύματος της κλασικής Αθήνας (Χαμηλάκης, 2013, 243-4). Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Παρθενώνας ενέπνευσε τον δημιουργό του λογότυπου του προπαγανδιστικού περιοδικού «Σκαπανεύς».

Ο «Παρθενώνας» όμως φαίνεται πως μάλλον δεν πατούσε σε πολύ στέρεα θεμέλια. Στις εκλογές του Μαρτίου 1950, όταν δόθηκε το δικαίωμα στους κρατούμενους να ψηφίσουν, οι κρατούντες πίστευαν ότι θα αποτυπώνονταν τα θετικά αποτελέσματα της «αναμόρφωσης» στις κάλπες. Ο Η. Νικολακόπουλος (2000) αναφέρεται αναλυτικά στις νομικές παρατυπίες που σημειώθηκαν τόσο κατά την εκλογική διαδικασία όσο και κατά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων. Όπως όμως έγινε φανερό, οι Μακρονησιώτες κατά συντριπτική πλειοψηφία υποστήριξαν τα κόμματα «Δημοκρατική Παράταξη» και «Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου» που

φανερά ή έμμεσα ζητούσαν το κλείσιμο των στρατοπέδων του νησιού, παρά το κλίμα τρομοκρατίας που επικρατούσε (Μαχαίρας, 1999, 115-7). Πρόκειται για εξαιρετικά σημαντική πράξη αντίστασης που την ακολούθησε σκληρή τιμωρία. Αφότου πήραν οι αξιωματικοί στα χέρια τους τα αναλυτικά αποτελέσματα, μέσα από εξαντλητικές ανακρίσεις και διασταύρωση στοιχείων, εντόπισαν τους «αμετανόητους» ψηφοφόρους, για τους οποίους η καθημερινότητα δυσκόλεψε δραματικά (σ. 117-9).

Επανερχόμενοι στις φωνές των εκτοπισμένων, ο ανήλικος τότε Μ. Αρμπατζάνης (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 167-8) θυμάται τη φρίκη της Μακρονήσου, ξεχωρίζοντας από την πρώτη κιόλας στιγμή τα στρατόπεδα στο νου του: «Μπροστά μας βρισκόταν το φυλάκιο κι απάνω στο βουναλάκι έγραφε με ασβεστομένα πετραδάκια: 'ή θα κάνεις ή θα πεθάνεις'. Γύρω-γύρω βρίσκονταν οι σκηνές όπου έμεναν οι ήρωες. Μας πήγανε στο κέντρο ανηλίκων, όπου βρίσκονταν οι τύραννοι του νησιού». Και συνεχίζει παρακάτω: «Μας σαπίσανε στο ξύλο, μας κρεμούσαν, μας φόρτωναν πέτρες, μας απειλούσαν πως θα μας ατιμάσουν...» Η σκληρότητα των βασανιστηρίων τον οδήγησε σε δύο απόπειρες αυτοκτονίας, η δεύτερη ομαδική, 27 νέων που κατάπιαν τις λαβές από τα κουτάλια τους, αποκτώντας το προσωνύμιο «κουταλάδες».

Ένας κοινός τόπος στις αφηγήσεις κρατουμένων είναι η αγωνία για όσα ενδέχεται να/θα πάθαιναν, με μεγαλύτερη αυτή της απώλειας της λογικής τους (Πατρίκιος, 2017· Βαλαχάς, 2016· Κορνάρος, 1952). Ο Γ. Λότσης (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 189-200) αναφέρει πως δεν τον λύγισαν οι συνθήκες, η πείνα ή η δίψα, ή οι ασθένειες όσο «η αναμέτρηση με την ψυχή σου» που γιγαντωνόταν καθώς οι φήμες απλώνονταν από στόμα σε στόμα, εντός και εκτός νησιού: «Το Μακρονήσι είχε αρχίσει μετά τα γεγονότα της δολοφονίας των στρατιωτικών το Μάρτη του 1948 να γίνεται ο φόβος και ο τρόμος για όλους τους αριστερούς όπου γης της Ελλάδας». Το ίδιο μεταφέρει και η Α. Μαυροειδή-Παντελέσκου (ό.π., σ.249-50) για τα ουρλιαχτά που ακούγονταν από τη θάλασσα στη διάρκεια της νύχτας. Το σκοτάδι, ο ακαθόριστος φόβος, ο φακός του αλφαμίτη ενέτειναν την αγωνία για το τι θα συνέβαινε και σε εκείνη. Η ίδια, ωστόσο, περιγράφει αμέσως μετά τη στιγμή που ο φόβος κατέκλισε ακόμη και τους βασανιστές, όταν μετά από πολλή ώρα χτυπημάτων ενός δεκαεφτάχρονου κοριτσιού εκείνο φτάνει να χάσει τα λογικά του και το σώμα του να φτάσει στα όριά του. Στη θέα των σπασμών στο σώμα της κοπέλας και των ακατάληπτων λόγων της τρώμαξαν όλοι

οι μάρτυρες της σκηνης. Η δεκαεπτάχρονη Β. Σκευοφύλακα συνήλθε μετά από 20 περίπου ημέρες.

Την κατάχρηση της βίας που φτάνει να στερήσει από άτομα μέλη του σώματός τους ή την ψυχική και πνευματική τους ισορροπία (Πατρίκιος, 2017· Πάστρας, 2017· Βαλαχάς, 2016· Κορνάρος, 1952) καταγγέλλουν στις αφηγήσεις τους σχεδόν όλοι οι Μακρονησιώτες πρώην κρατούμενοι. Ο Λαμπρινός μάλιστα ισχυρίζεται (1949, 12-13) ότι οι βασανιστές είχαν «ειδικεύσεις», όχι ανάλογα με τον στρατιωτικό βαθμό τους αλλά με την επιδεξιότητα βασανισμού.

Υπήρξαν, ωστόσο, και περιπτώσεις αξιωματικών και αλφαμιτών που δεν χρησιμοποιούσαν εύκολα σωματική βία. Σε αρκετές μαρτυρίες διαβάζουμε για ψυχολογική πίεση ή/και προσπάθεια μεταστροφής των κρατουμένων με δελεαστικές προτάσεις για την ευκολότερη διαβίωσή τους, την επιστροφή και σωτηρία τους από τη μόνιμη απειλή του στρατοπέδου. Αυτά τα επιχειρήματα χρησιμοποιούνταν κυρίως στην υποδοχή των γυναικών (Θεοδώρου, 1996, 108). Ο Τ. Φακιωλάς (στο Βαρδινογιάννης & Αρώνης 1996, 163-4) μάς μεταφέρει την ιστορία ενός αλφαμίτη που, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «δεν ήταν καθόλου καμωμένος από την πάστα του βασανιστή», αλλά πήρε αυτή τη θέση για την επιβίωσή του. Ο ίδιος για να αποσπάσει δηλώσεις, αντί βίας, περιέγραφε παραστατικά τι θα πάθαιναν όσοι έπεφταν στα χέρια ανωτέρου του, γνωστού για τις ακραίες επιθέσεις του. Ο αγωνιστής διαλέγει ιδιαίτερο τρόπο να κλείσει την ιστορία του αλφαμίτη, γράφοντας: *«Όταν τα πράγματα έφτασαν στο απροχώρητο και ο ρόλος του Καλού εκμηδενίστηκε, τον διόρισαν... αρχιστράτηγο της διανομής του νερού!»*.

Ο Γελαδόπουλος (1975, 21-23) αναφέρεται στην επέμβαση αξιωματικών για να σταματήσει παράλογο καψόνι προς τους φαντάρους: το κουβάλημα πέτρας πάνω και κάτω στο λόφο, πάντα με την επίβλεψη και την «επίπονη παρότρυνση» ροπαλοφόρων αλφαμιτών, υπό τους ήχους ζωντανής ορχήστρας κλασικών μουσικών οργάνων. Όταν μάλιστα ένας αλφαμίτης αρνήθηκε να σταματήσει την ομάδα του δέχτηκε ο ίδιος ένα χαστούκι από τον ανώτερό του, κάτι που όπως σχολιάζει ο αφηγητής *«τον κουρέλιασε ψυχικά, σα νάνοιζε η γης και τον κατάπιε»*. Ο Λότσης Γ. (Βαρδινογιάννης & Αρώνης 1996, 199) παρατηρεί ότι οι αλφαμίτες άλλαξαν τη στάση τους μετά τα βασανιστήρια των γυναικών. Άλλοι δεν άντεξαν, ενώ άλλοι εξομολογήθηκαν πως, αν και τις χτυπούσαν με μανία για να σπάσουν, τις θαύμαζαν για τη δύναμή τους.

Ωστόσο, γενικότερα η συμπεριφορά της διοίκησης και των ΑΜ απέναντι στις γυναίκες δεν ήταν πολύ διαφορετική από αυτή προς τους άνδρες. Διέφερε, όμως, σημαντικά η επιχειρηματολογία. Οι διοικητές υποστήριζαν πως τα «σίδερα του κομμουνισμού» δεν ταίριαζαν στη φύση τους. Χρειαζόταν να επιστρέψουν στην αγκαλιά της «μητέρας Πατρίδας» που θα τις συγχωρούσε αν το ζητούσαν. Κι όταν τα επιχειρήματα αυτά δεν ήταν πειστικά ξεκινούσε ισχυρότερη επίθεση στο ήθος τους: χυδαίοι χαρακτηρισμοί (Λιακατά, 2016· Θεοδώρου, 1996) και κατηγορίες με κορύφωση την αναξιοσύνη της ιδιότητας της μάνας. Για τον λόγο αυτό τα μωρά παιδιά αρπάζονταν από τις μητέρες που δεν είχαν κάνει δήλωση και πήγαιναν σε «πιο άξιες», στις «άλλες», όπως αναφέρει η Ε. Λεύκα⁵ (1964, σ. 55) μιλώντας για τις συγκρατούμενες της που υπέγραψαν και θα αναλάμβαναν να μεγαλώσουν τα παιδιά των «αμετανόητων».

Οι τραυματικές εμπειρίες των κρατουμένων αποτυπώνονται ανάγλυφα και στα λογοτεχνικά εγχειρήματά τους, σύγχρονα ή μεταγενέστερα. Άλλοτε με ρεαλισμό και ωμότητα (Ρίτσος, Λειβαδίτης), άλλοτε υπαινικτικά (Θασίτης, Δούκαρης) οι κρατούμενοι μεταφέρουν τις τραυματικές τους εμπειρίες, συναισθήματα, εικόνες. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στο πρόλογο του Κώστα Βάρναλη στο βιβλίο του Φ. Γελαδόπουλου (1975)⁶ όπου συγκρίνεται το βιβλίο για το νησί του συγγραφέα με την «Κόλαση» του Δάντη και το «Σπίτι των νεκρών» του Ντοστογιέφσκι με την ειδοποιό διαφορά ότι τα δύο τελευταία είναι προϊόντα φαντασίας, την οποία ξεπέρασαν τα γεγονότα της Μακρονήσου. Η γεωγραφία του νησιού γίνεται, ακόμη, αντιληπτή μέσα από τις περιγραφές των εξόριστων στις μαρτυρίες τους, λογοτεχνικές και μη. Το άγριο τοπίο συγκλίνει με το αγρίεμα της ψυχής τους. Τα στοιχεία της φύσης, ο εξαιρετικά δυνατός άνεμος, για παράδειγμα, παρουσιάζονται το ίδιο εχθρικά όπως και οι άνθρωποι. Αλλά και η νύχτα που τόσο αγαπούσαν για να επιτίθενται οι φύλακες και τόσο μισούσαν για την επιβολή του τρομακτικού της σκηνικού οι κρατούμενοι.

---

⁵ Πρόκειται για το ψευδώνυμο της Ειρήνης Παπαδημητρίου. Η επανέκδοση του βιβλίου, το 1979, γίνεται με το πραγματικό της όνομα.

⁶ Το βιβλίο «Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι» ετοιμάζεται να εκδοθεί από τον ίδιο τον Φίλιππο Γελαδόπουλο το 1967. Λίγο πριν ξεκινήσει η κυκλοφορία του, ωστόσο, επιβάλλεται η Χούντα των συνταγματαρχών. Όταν διαβάζουμε τα «Λίγα Λόγια» που ο συγγραφέας αναφέρει προλογικά, υπογεγραμμένα 3/4/1967, διαπιστώνουμε την ειρωνεία της στιγμής. Ενώ αυτό το βιβλίο αρχικά αφιερώνεται στη νεολαία με την ευχή να μην γνωρίσει άλλες Μακρονήσους, μόλις λίγους μήνες μετά αρχίζει η νέα δραματική περιπέτεια της αριστερής πολιτικής τοποθέτησης.

Τόσο απάνθρωπη ήταν η δοκιμασία της Μακρονήσου που ο Ν. Κυριακίδης (Βαρдиноγιάννης & Αρώνης, 1996, 178) αναφέρει για τη μεταγωγή του: *«Το τμήμα μεταγωγών μας φάνηκε σωστό παλατάκι. Ζεστό, φιλόξενο, μας προστάτευε με τους τοίχους και τη σκεπή του απ' το δαιμονισμένο μακρονησιώτικο αέρα. Η πόρτα με τις σιδεριές, κλειδαμπαρωμένη, μας εξασφάλιζε ήσυχο ύπνο για μια βραδιά...»*.

Μια σύγκριση της Μακρονήσου με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης Dachau και Ravensbrück επιχειρεί ο Θ. Διαμάντης (2017) στη διδακτορική του διατριβή. Ο ίδιος ορίζει το στρατόπεδο συγκέντρωσης ως *«χώρο κράτησης μεγάλου αριθμού ανθρώπων για πολιτικούς, θρησκευτικούς ή φυλετικούς λόγους»*. Λαμβάνοντας σαν κριτήρια τις κοινωνικές και πολιτικές ομάδες που κρατήθηκαν, το φύλο και την ηλικία των κρατουμένων, το νομικό πλαίσιο ίδρυσης των στρατοπέδων και την ένταση της βίας, βρίσκει πολλές ομοιότητες των τριών στρατοπέδων. Ωστόσο, σημαντικός παράγοντας διαφοροποίησης είναι ότι στη Μακρόνησο τυπικά αποκλείστηκαν, κατά πλειοψηφία και για τη μεγαλύτερη διάρκεια λειτουργίας του στρατοπέδου, οπλίτες του Εθνικού Στρατού. Επιπλέον, ενώ ο στόχος των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης ήταν η φυλετική καθαρότητα, στην περίπτωση της Μακρονήσου προβάλλεται νομικά η ανάγκη της απομόνωσης των εχθρών του πολιτεύματος. Σημεία της σύγκρισής του αποτελούν ακόμη οι συνθήκες διαβίωσης, η διατροφή, οι ασθένειες που βασάνιζαν τους κρατούμενους. Στη βία, το θάνατο και τη διαρκή αίσθηση απειλής αφιερώνει ο Διαμάντης μεγάλο μέρος της μελέτης του. Τέλος, ένα χαρακτηριστικό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η κοινωνική οργάνωση των κρατουμένων, ενώ ένα στοιχείο φαινομενικής αντίφασης είναι η ελευθερία έκφρασής τους μέσα από μορφές τέχνης.

Με την ίδια παρομοίωση ξεκινά το βιβλίο του ο Μακρονησιώτης Γ. Λαμπρινός, όταν το 1949 εκδίδει καταγγελτικά το βιβλίο *«Μακρονήσι: το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα»* (την ίδια χρονιά και στη γαλλική γλώσσα *«Makronissos: Le Dachau Americain en Grece»*). Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η έμπνευση για τη δημιουργία των στρατοπέδων του νησιού και των μεθόδων που χρησιμοποιούνται προκύπτει από τους ναζιστικούς προγόνους τους. Για το λόγο αυτό καλεί τον κόσμο να βοηθήσει ώστε να σταματήσει αυτή η θηριωδία, επισυνάπτοντας κατάλογο με μάρτυρες, έτοιμους να επιβεβαιώσουν όσα καταγγέλλονται στη συνέχεια. Υποστηρίζοντας το επιχείρημά του κάνει μια σύγκριση της υποδοχής των κρατουμένων στο Μπλοκ 15 του Χαϊδαρίου από τους SS και την υποδοχή από τη διοίκηση της Μακρονήσου (σ. 14-5). Ο Σ.

Παπουτσάκης (2016) που έζησε και τη ναζιστική περιπέτεια (στρατόπεδο Μαουτχάουζεν/Mauthausen, από το οποίο επέστρεψε τον Μάιο του 1944) αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Δυο Γολγοθάδες επέρασα. Γερμανικό Γολγοθά και του Μακρόνησου το Γολγοθά. Χειρότερο η Μακρόνησο απ' των Γερμανών*».

Κλείνοντας την ενότητα αυτή αξίζει να μεταφέρουμε από τον Γ. Λότση ένα αισιόδοξο μήνυμα:

Το Μακρονήσι δεν σκότωσε την ανθρωπιά. Η βία, τα βασανιστήρια, η σκηνοθεσία λύγισαν προσωρινά τις ψυχές. Αλλά η ανθρωπιά παραμένει. Αυτή η ταπείνωση μέχρι τα έσχατα του εξευτελισμού, με τις επιστολές στα χωριά, τις εκκλησίες, τις τοπικές εφημερίδες, για την κολυπήθρα του Σιλβάμ, για την επικήρυξη του ΚΚΕ και των παραφυάδων του, είναι η μόστρα (Βαρδινογιάννης & Αρώνης, 1996, 198).

Και ο ίδιος σχολιάζοντας το αποτέλεσμα των εκλογών του 1950 (σ. 200): «*Κατέρρευσε ο μύθος του αναμορφωτηρίου. Κατέρρευσε. Έμεινε ο μπαμπούλας του για να τρομοκρατεί επί δεκαετίες τους προοδευτικούς ανθρώπους. Ο φόβος γερνάει αργά*».

4. Συζήτηση – Συμπεράσματα

Ποιος ήταν λοιπόν ο «*επικίνδυνος άλλος*»; Στην περίπτωση του οθωμανικού στρατού, πρόκειται για εθνικά ή/και θρησκευτικά ξένα, ασθενή άτομα, εγκλωβισμένα σε έναν χώρο, σε μια μεταβατική κατάσταση. Ως αιχμάλωτοι πολέμου, βιώνουν τον μετεωρισμό από την κατάσταση του στρατιώτη σε ξένο έδαφος ως τη μετάβαση στην χώρα όπου θα έχουν ξανά την ιδιότητα του πολίτη/υπηκόου. Μεταιχμιακά υποκείμενα, χωρίς ονοματεπώνυμο, χωρίς θρήνο για την απώλεια της ζωής τους (Μπάτλερ, 2009).

Ακόμη και οι χριστιανοί ή οι άνδρες με καταγωγή από ελληνικά (ως προς την κυρίαρχη πολιτισμική τους ταυτότητα) εδάφη, αντιμετωπίζονται σαν εθνικά άλλοι, δυνάμει επικίνδυνοι για διάπραξη εγκλήματος, απόλυτα όμως επικίνδυνοι για την εξάπλωση λιμωδών νοσημάτων. Η ίδρυση του θεραπευτηρίου της Υγειονομικής υπηρεσίας ήταν μάλλον μια τυπική διαδικασία. Ο αποκλεισμός τους σε χώρους εκτός του οργανικού ιστού της πόλης έδινε μια λύση στο κράτος για την προσωρινή παραμονή της *εξωτερικής απειλής* εντός των συνόρων.

Αναφορικά με τους Πόντιους πρόσφυγες η απάντηση είναι πιο περίπλοκη. Για τους ίδιους η ταυτότητά τους με τους ντόπιους Έλληνες ήταν κοινή. Κι ας μην είχαν γεννηθεί ή έστω δει προηγουμένως την Ελλάδα. Κι ας μην μιλούσαν την ίδια γλώσσα. Αντίθετα, για τους «γνήσιους Έλληνες» ήταν Ρώσοι ή Τούρκοι, οπωσδήποτε όμως «πολιτισμικά άλλοι» που *έπρεπε*, σύμφωνα με τον επίσημο κρατικό λόγο, να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σώμα. Τους αντιμετώπιζαν με εχθρότητα ή κάποιες φορές με λύπηση για το δράμα που ζούσαν, αλλά από την απόσταση της «άλλης πλευράς». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των Ασσυρίων προσφύγων, οι οποίοι κατά την περίοδο εκείνη επιθυμούσαν να ενταχθούν στην ευρύτερη κατηγορία των μικρασιατών προσφύγων και για τον λόγο αυτό ελληνοποιούσαν τα ονόματά τους. Στη συνέχεια, ωστόσο, διεκδίκησαν την αναγνώριση της ετερότητάς τους, προστατεύοντάς την με την ίδρυση συλλόγου και «επανεκκίνηση» της επιτέλεσης της εθνοτικής τους ταυτότητας.

Οι άλλοι, στην περίπτωση των προσφύγων, θεωρούνταν επικίνδυνοι τόσο για την υγεία των *παλαιών Ελλήνων* όσο και για την πολιτισμική, κοινωνική, πολιτική τους ταυτότητα, τόσο για τα σώματα των πολιτών όσο και για το κοινωνικό σώμα σαν σύνολο. Η ίασή τους προβάλλεται σαν κρατικός στόχος, με την προϋπόθεση πως κάποιος άλλος θα φρόντιζε συστηματικά γι' αυτό. Στις δυσκολίες που προέκυψαν, ωστόσο, η απάντηση ήταν η ανάγκη της προστασίας των «πραγματικών πολιτών» αυτού του κράτους. Η φροντίδα για την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία έμοιαζε μάλλον τυπική. Στον χώρο της Μακρονήσου, λοιπόν, οι αποκλεισμένες ομάδες βίωσαν τη βίαιη μετάβασή τους από την ιδιότητα του πρόσφυγα σε αυτή του Έλληνα πολίτη (Douglas, 2006), στηριγμένοι τις στιγμές εκείνες μόνο στα δικαιώματα του ανθρώπου, «ιεροί άνθρωποι» που πάλευαν για το πρωταρχικό τους δικαίωμα, αυτό της ζωής (Agamben, 2005).

Συνεχίζοντας με την ομάδα των «πολιτικά άλλων», η απάντηση είναι μάλλον αδύνατη. Οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν την ετερότητά τους σε σχέση με το κράτος, αλλά όχι με το έθνος, καθώς ενέτασσαν τους εαυτούς τους στους πατριώτες, αφού οι περισσότεροι αγωνίστηκαν με πάθος για την απελευθέρωση του τόπου τους από τον ξένο κατακτητή. Το κράτος και ένα μέρος του πνευματικού κόσμου τους αντιμετώπιζε σαν ετερότητα, που στόχευε όμως να επαναφέρει «στην αγκαλιά της μητέρας Ελλάδας». Μια αγκαλιά καταπιεστική, ασφυκτική, βίαιη έως και θανατηφόρα. Μια αγκαλιά

επικίνδυνη. Η υπόλοιπη κοινωνία –σε μεγάλο βαθμό– σιγούσε και παρακολουθούσε όσα της επιτρέπονταν μάλλον μουνδιασμένη, αποφεύγοντας τους «νοσούντες» συμπολίτες της (Μουκάκης, 2017).

Η επικινδυνότητα της ομάδας αυτής, ενώ εντοπίζεται κυρίως σε ιδεολογικό επίπεδο, αντιμετωπίζεται με όρους *μολυσματικής ασθένειας, νομιμοποιώντας* έτσι κάθε απόφαση ή πρακτική για την αντιμετώπισή της (Πανουργιά, 2013, 324-5). Τόσο στην Ελλάδα όσο και στις δυτικές χώρες ο κομμουνισμός λαμβάνει στο δημόσιο λόγο τη μορφή του μικροβίου, της ασθένειας –παθολογικής ή ψυχικής– (Yannas, 1994), με τους κρατούντες να λαμβάνουν το ρόλο του *θεράποντα*. Στην περίπτωση των εκτοπισμένων της Μακρονήσου η *ίαση* ήταν ο κύριος στόχος. Προσομοιάζοντας το εγχείρημα με «*θεραπευτήριο*», οι εκπρόσωποι του κράτους πάλευαν να επαναφέρουν τους ασθενείς στην *υγιή κατάσταση*. Οι «*γιατροί-αναμορφωτές*» (Κόκκινος, 2021) ντύνονταν με στρατιωτική στολή και επινοούσαν επικίνδυνες, βίαιες, μη *τυπικές θεραπευτικές μεθόδους*, τις οποίες *χορηγούσαν συστηματικά* προκειμένου να βγάλουν από το μυαλό και το σώμα των νοσούντων το ξένο εγκληματικό *μικρόβιο*. Η *ίαση*, επομένως, συνέπιπτε με την «*αναμόρφωση*», το πατριωτικό καθήκον ή ίσως την προδοσία των ιδεών, των πεποιθήσεων, των πράξεων, με σκοπό πάντα την κοινωνική τάξη.

Τα άτομα που αποφάσισαν να «*ανανήψουν*» διαχωρίστηκαν από το σώμα των παλιών τους συντρόφων. Ένα σώμα που συνδέθηκε μέσα από το βίωμα, που ανέπτυξε οικειότητα μέσα από τη δοκιμασία. Βίαια, πειστικά, ίσως όχι και συνειδητά, κατέβαλλαν πολλαπλάσια προσπάθεια προκειμένου να αποδείξουν τη νέα τους ταυτότητα και γίνονται οι πλέον επικίνδυνοι για την ομάδα των «*αμετανόητων*». Ορισμένοι δεν ήθελαν να γυρίσουν μετέπειτα στην κοινωνική ομάδα της Αριστεράς, άλλοι το επεδίωξαν πολύ αργότερα. Για κάποιους «*πρώην όμοιους τους*» έχασαν την παλιά ταυτότητα και στιγματίστηκαν οριστικά. Από κάποιους η επανένταξη των αιτούντων ήταν διαπραγματεύσιμη, αφού αντιλαμβάνονταν πως οι συνθήκες τούς οδήγησαν αναγκαστικά στην υπογραφή.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των παραπάνω εκφράσεων της «*επικινδυνότητας*» η βία. Η βία σαν εγκατάλειψη, σαν αδιαφορία, σαν μέσο «*πολιτικής διαπαιδαγώγησης*» και «*ιδεολογικής ανάνηψης*». Η βία που «*αναnevώνει τον εαυτό της μπροστά στον φαινομενικά ανεξάντλητο χαρακτήρα του αντικειμένου της*» (Μπάτλερ, 2009, 85). Κοινή σε όλες τις περιόδους και η απομόνωση, η απομόνωση τόσο από την κοινωνία, την

κανονικότητα, τη νομιμότητα όσο και από την ηπειρωτική χώρα. Η απομόνωση που δημιούργησε το «ειδικό λεξιλόγιο» της «επικίνδυνης ετερότητας» στον αυτοπροσδιορισμό και τον ετεροπροσδιορισμό των αποκλεισμένων ομάδων (Φουκώ, 1989).

Στη Μακρόνησο (στο Μακρονήσι ή το Μακρόνησο) εκτοπίστηκαν με κρατική εντολή τα νοσούντα σώματα, οι νοσούσες ψυχές, ή ίσως αυτές οι ψυχές που κάποιοι αποφάσισαν να χαρακτηρίσουν νοσούσες. Το ξένο σώμα, το άρρωστο σώμα, και το άρρωστο μέλος του σώματος της κοινωνίας. Ο χώρος, από ένα ακατοίκητο ξερονήσι, γίνεται ένα συνεχές *θεραπευτήριο* λόγω *έκτακτης ανάγκης*, στο οποίο φιλοξενούνται ασθενείς αιχμάλωτοι πολέμου, ασθενείς πρόσφυγες, *ιδεολογικά ασθενείς* πολίτες. Τόσο ο αποκλεισμός όσο και οι πρακτικές που εφαρμόζονται *δικαιολογούνται* μέσα από την κρατική προβολή της *εξαιρετικής συγκυρίας*, της *κατάστασης εκτάκτου ανάγκης*, της κοινωνικής ή πολιτικής κρίσης (Agamben, 2004). Η απειλή των ξένων στρατιωτών, του μεγάλου αριθμού προσφύγων, του ιδεολογικού –δυνάμει εγκληματικού– μικροβίου δίνουν *«νομική μορφή σε αυτό που δεν θα μπορούσε να έχει νομική μορφή»* (Agamben, 2007, 12).

Μήπως όμως ο τόπος ήταν στην πραγματικότητα ο «επικίνδυνος άλλος» που αναζητούμε; Εξετάζοντας τον χώρο μορφολογικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η Μακρόνησος ήταν και είναι ένα τοπίο αφιλόξενο. Βραχώδης, άνυδρη, χωρίς βλάστηση, εκτεθειμένη σε δυνατούς ανέμους και περιβαλλόμενη από θάλασσα ισχυρών ρευμάτων, δεν θεωρείται τόπος κατοικήσιμος. Το ίδιο το νησί αποτέλεσε *έναν (ακόμη) «βασανιστή»* για όλες τις ομάδες που αποκλείστηκαν υποχρεωτικά στο έδαφός του, αλλά και μια δοκιμασία για τα άτομα που επέλεξαν να απομονωθούν από την πόλη.

Τόσο κοντά όσο και μακριά από τον αστικό ιστό, από την κανονικότητα, από τη ζωή, η Μακρόνησος θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας μη τόπος, όπου οι κανόνες και οι νόμοι δικαιολογείται να αγνοηθούν, υπό την απειλή της *κοινωνικής τάξης* και *ασφάλειας*. Η επαναληπτικότητα των αποκλεισμών που επέβαλε η κρατική εξουσία επέτεινε την ταυτοποίηση (ή τον στιγματισμό) του χώρου σαν εχθρού και παρήγαγε μια χωρική ετερότητα που επιβεβαιώνεται ακόμα και από τη χρήση της (Σταυρίδης, 2006· Αβραμοπούλου, 2020).

Κι όταν η ταυτότητα του νησιού αλλάζει; Όταν δεν είναι πια μια «κοινωνική αποθήκη» αλλά γίνεται τόπος μνήμης που στόχο έχει να ενώσει «όλους τους Έλληνες»; Το κράτος, το οποίο καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα του νησιού, μπόρεσε να αντιστρέψει την εικόνα που έφτιαξε; Ίσως υπήρξε πράγματι αυτή η εποχή. Ίσως όχι, όταν ακόμη και σήμερα προτείνεται από συγκεκριμένες πολιτικές ομάδες, σαν «ανθρώπινη χωματερή» για τους ανεπιθύμητους, τους επικίνδυνους, τους Άλλους...

*Κι έτσι είμαι εγώ μια φοιτήτρια της Μακρονήσου, έτσι δηλώνω.
Οπότε πηγαίνω κάθε χρόνο, μπας και βρικολακιάσει
ο Μπαϊρακτάρης να μου δώσει το πτυχίο μου.
(Πλουσία Λιακατά, 2016)*

Πηγές – Βιβλιογραφία

Ημερήσιος Τύπος

- Εμπρός, 28/10/1912 (Αρ. φύλλου: 5756)
- Εμπρός, 2/11/1912 (Αρ. φύλλου: 5761)
- Εμπρός, 3/11/1912 (Αρ. φύλλου: 5762)
- Εμπρός, 23/06/1922 (Αρ. φύλλου: 9228)
- Καθημερινή, 16/07/1928 (Αρ. φύλλου: δυσδιάκριτο)
- Καθημερινή, 16/09/1928 (Αρ. φύλλου: δυσδιάκριτο)
- Ριζοσπάστης, 8/12/1923 (Αρ. φύλλου: 2879-765 – δυσδιάκριτο)

Πρωτογενείς πηγές

Άγνωστος. (1949). *Λεύκωμα-Κατάλογος της φωτογραφικής έκθεσης για τη Μακρόνησο*, ΓΕΣ – Ζάππειο: Απρίλιος 1949. Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ: Κωδικός Τεκμηρίου 9300.

Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Γ' Εθνικής Συνελεύσεως, ΤΟΜΟΣ 5, Συνεδρία ΡΚΒ' – 22/06/1922, σ. 3421-3. (Διαθέσιμο στο:

https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/%CE%A0%CE%A1%CE%92_%CE%93.%CE%95%CE%98%CE%9D%CE%9F%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A5%CE%A3%CE%97_%CE%A4.5_1920-1922_1.pdf) (Τελευταία ανάκτηση: 14/01/2021).

Ημερολόγιο Β' Ειδικού Τάγματος Οπλιτών για το έτος 1950. Αρχείο ΑΣΚΙ/Συλλογή Γιώργου Γερολυμάτου: Κωδικός Τεκμηρίου Γ.Γ.491.001.

Ημερολόγιο Γ' Ειδικού Τάγματος Οπλιτών για το έτος 1950. Αρχείο ΑΣΚΙ / Συλλογή Στέργιου Γκιουλάκη: Κωδικός Τεκμηρίου 23700.

Ελληνόγλωσσες Μελέτες

- Αβραμοπούλου, Ε. (2020). Αρχειακή βία, η βιοπολιτική του συνόρου και το αίτημα για ελευθερία μέσα από το παράδειγμα της Λέρου. *Η Λέρος στο Επίκεντρο και το Περιθώριο*. Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες, σ.148-175.
- Agamben, G. (2007). *Κατάσταση εξαιρέσεως* (μτφρ: Μ. Οικονομίδου). Αθήνα: Πατάκη.
- Agamben, G. (2005). *Homo sacer: κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφρ: Π. Τσιαμούρας). Αθήνα: Scripta.
- Agamben, G. (2004). Κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. *Σύγχρονα Θέματα* 85, σελ. 5-9.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1983). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: 1922-1974 Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αρώνης, Π. & Μουρατίδης, Δ. (1997). *Μακρόνησος: Σύμβολο αντίστασης στη βία, οδοιπορικό-οδηγός*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη «Η Εθνική Αντίσταση».
- Αστρινάκη, Ρ. (2013). «Παράδοση βίας» και ιδιώματα κρατικότητας στις ορεινές κοινότητες της δυτικής Κρήτης. *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 363- 401.
- Βόγλης, Π. (2009). Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα: Η λειτουργία των στρατοπέδων. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, τόμος Δ2*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 51-62.
- Βόγλης, Π. (2004). *Η Εμπειρία Της Φυλακής Και Της Εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επίμ.) (2009). *Όψεις Ανθρωπολογικής Έρευνας: Πολιτισμός, Ιστορία, Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998). Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: διλλήματα και αντιπαραθέσεις. *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σ. 356-435.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1993). Ανθρωπολογία Οίκοι: Για μια κριτική της «Γηγενούς Ανθρωπολογίας», *Διαβάζω Τεύχος* 323, σ. 44-51.

Διαμάντης, Θ. (2017). *Η Μακρόνησος ως στρατόπεδο ιδεολογικής ανάνηψης*. Διδακτορική διατριβή. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Διαφωνίδης, Κ., Γρηγοράκου, Μ. & Παπαντωνίου-Λευκαδίτου, Ρ. (επιμ.). (1994). *Μακρόνησος: Ιστορικός πολιτιστικός τόπος*. Αθήνα: ΥΠΠΟ-ΥΠΕΧΩΔΕ-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ-ΤΕΕ-ΕΜΠ-ΙCOMOS-ΠΕΚΑΜ.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού - ΔΙΣ, (2001). *Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού - ΔΙΣ, (1988). *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τ. Α' Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α' Βαλκανικός Πόλεμος)*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

Douglas, M. (2006). *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού* (μτφρ: Α. Χατζούλη). Αθήνα: Πολύτροπον.

Ζαχαρόπουλος, Γ. (2013). Τούρκοι αιχμάλωτοι του Α' Βαλκανικού Πολέμου στην Τρίπολη. Ανακοίνωση στο *Δ' Τοπικό Συνέδριο Αρκαδικών Σπουδών* (1-3 Νοεμβρίου 2013) Διαθέσιμο στο: <https://independent.academia.edu/GZacharopoulos> (Τελευταία ανάκτηση: 11/01/2021) [Υπό έκδοση: *Β' τόμος πρακτικών του Δ' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών* από τις εκδόσεις: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών].

Κακαβογιάννης, Ε. (2005). Μακρόνησος. *Αρχαιολογία-νησιά του Αιγαίου*. Αθήνα: Μέλισσα, σ. 212-213.

Κόκκινος, Γ. (2021). «Αξια» κι «ανάξια» ζωή. *Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική: ο γιατρός στο ρόλο του κοινωνικού θεραπευτή και του εθνικού αναμορφωτή*. Αθήνα: Ταξιδευτής. (Βιβλίο υπό έκδοση).

Μπάτλερ, Τζ. (2009). *Ευάλωτη ζωή: οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (μτφρ.: Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Νήσος.

Μπουρνάζος, Σ. (2009). Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα - Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»: η προπαγανδιστική διάσταση. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, τόμος Δ2*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 63-81.

Νικολαΐδου, Ε. (1975). *Το Αρχείο Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912-1913) και η απελευθέρωση των Ιωαννίνων*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.

Νικολακόπουλος, Η. (2000). Εκλογές στη Μακρόνησο. *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 329 - 336

Ντεριντά, Ζ. (1995). *Η έννοια του αρχείου* (μτφρ: Κ. Παπαγιώργης). Αθήνα: Εκκρεμές.

Πανουργιά, Ν. (2013). *Επικίνδunami πολίτες: Ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία* (μτφρ: Ν. Καλαϊτζής). Αθήνα: Καστανιώτης.

Σταυρίδης, Σ. (2009). Εικόνες – σκέψεις; *Τόποι εξορίας: Ένα σημερινό βλέμμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 11-15.

Σταυρίδης, Σ. (2006). Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη. *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 13-41.

Φουκώ, Μ. (1989). *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*. (μτφρ.: Κ. Χατζηδήμου & Ι. Ράλλη) Αθήνα: Ράππα.

Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Γεωγραφίας. (2009). Οδηγός ΜΚΟ και Συλλόγων Μεταναστών. Καταγραφή φορέων που δραστηριοποιούνται στην Ελληνική Επικράτεια σε θέματα μετανάστευσης. E-book, διαθέσιμο στο: www.antigone.gr/files/gr/library/educational-material/MKO_Metanaston.pdf (Τελευταία ανάκτηση: 29/12/2020).

Χαμηλάκης, Γ. (2013). *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (μτφρ: Ν. Καλαϊτζής). Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.

Χριστοδούλου, Χ. (2012). *Οι τρεις ταφές του Χασάν Ταχσίν Πασά*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Ξενογλωσσες Μελέτες

American Medical Women's Association (AMWA). (2016) *The Vision and Voice of Women in Medicine: Celebrating 100 years*. Ηλεκτρονικές εκδόσεις: Faircount Media Group. (Διαθέσιμο στο: <https://issuu.com/faircountmedia/docs/amwa100>) (Τελευταία ανάκτηση: 10/01/2021).

Foucault, M. (1978). About the Concept of the “Dangerous Individual” in 19th Century Legal Psychiatry. *International Journal of Law and Psychiatry* 1, σ. 1-18.

Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972-1977*. New York: Pantheon Books.

Office international d'hygiène publique, (1919). *Convention sanitaire internationale signée à Paris le 17 janvier 1912 (non encore ratifiée)*. Παρίσι: Hachette Livre BNF.

Papaeti, A. (2013). Music and Re-Education in Greek Prison Camps: From Makronisos (1947–1953) to Giaros (1967–1968). *Torture. Journal on Rehabilitation of Torture Victims and Prevention of Torture* 23 (2), σ. 34-43.

Fantini, B. (1993). Les organisations sanitaires internationales face à l'émergence de maladies infectieuses nouvelles. *History and Philosophy of the Life Sciences*, 15(3), σ. 435-457. (Διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/23331733>) (Τελευταία ανάκτηση: 12/12/2020).

Yannas, P. (1994). Containment Discourse and the Construction of Post-World War II 'Greece'. *Thetis* 1, σ. 117-128.

Μαρτυρίες – Συλλογές Μαρτυριών – Λογοτεχνικά έργα

Αποστολοπούλου, Ν. (1984). *Γροθιά στο σκοτάδι: Από την πολιτιστική ζωή των εξόριστων γυναικών*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Βαρδινογιάννης, Β. (1982). *ΣΦΑ Μακρόνησος: Οχτώβρης 1948-Μάης 1949*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βαρδινογιάννης, Β. & Αρώνης, Π. (επίμ.) (1996). *Οι μισοί στα σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ.

Γελαδόπουλος, Φ. (1975). *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*. Αθήνα: Αυτοέκδοση (Β' έκδοση).

Γιαρένης, Ε. (1993). *Αυτούς που δέρνει ο άνεμος*. Θεσσαλονίκη: Αυτοέκδοση.

- Ενεπεκίδης, Ι. (1976). *Ο γολγοθάς των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα: Παμποντιακής Ενώσεως.
- Θεοδώρου, Β. (επίμ.) (1996). *Γυναίκες εξόριστες στα στρατόπεδα του εμφυλίου: Χίος – Τρίκερι – Μακρόνησος – Αϊ-Στράτης 1948-1954*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Καραγιαννοπούλου – Καλαμπόκη, Ε. (1986). *Στον κύκλο των αναμνήσεων: Βιογραφική οδοιπορία στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Δίφρος.
- Κιτρομηλίδης, Π. (2013). *Η Έξοδος (τρίτος τόμος): Μαρτυρίες από τις επαρχίες του μεσόγειου Πόντου*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1980). *Η Έξοδος (πρώτος τόμος): Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων Μικρασίας*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Κορνάρος, Θ. (1952). *Γράμματα απ' το Μακρονήσι*. Εκδοτικό "Νέα Ελλάδα".
- Μαχαίρας, Ε. (1999). *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα. Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*. Αθήνα: Προσκήνιο.
- Λειβαδίτης, Τ. (1985). *Μάχη στη άκρη της νύχτας – Το χρονικό της Μακρονήσου* (έκδοση 4η). Αθήνα: Κέδρος.
- Λεύκα, Ε. (1964). *Γυναίκες στην εξορία*. Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις.
- Lovejoy, E.P. (1927). *Certain Samaritans*. New York: The Macmillan company.
- Μάργαρης, Ν. (1966). *Ιστορία της Μακρονήσου. Τόμος 1^{ος}*. Αθήνα: [χ.ό.].
- Μάργαρης, Ν. (1966β). *Ιστορία της Μακρονήσου. Τόμος 2^{ος}*. Αθήνα: [χ.ό.].
- Μπογιατζής, Α. (2019). *Μακρονήσι: Το βιβλίο που ήθελα ν' αφήσω*. (επιμ.: Β. Μπογιατζής). Αθήνα: Πληθώρα.
- Νενεδάκης, Α. (1964). *Οι μαργαρίτες του Αιγαίου*. Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις.
- Φαρσακίδης, Γ. (1965). *Μακρόνησος: Α' Ε.Τ.Ο.-Ε.Σ.Α.Ι. 1949-1950*. [χ.τ.ε.]

Συνεντεύξεις από το αρχείο – βάση δεδομένων «Μνήμες από την κατοχή στην Ελλάδα» (Memories of the Occupation in Greece – MOG):

Αλεξίου, Χ. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 27/06/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog074, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Βαλαχάς, Θ. (2016). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 27/10/2016, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog044, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Ζηργάνος, Γ. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 22/01/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog058, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Λιακατά, Π. (2016). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 05/09/2016, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog031, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Μαυρογεώργης, Ι. (2018). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 01/03/2018, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog066, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Μουκάκης, Α. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 31/01/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog060, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Παπουτσάκης, Σ. (2016). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 14/06/2016, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog010, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Πάστρας, Μ. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 15/02/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog064, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Πατρίκιος, Τ. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 17/07/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog077, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Ριζόπουλος, Γ. (2016). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 27/06/2016, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog017, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Σαββατιανού-Γεωργαντά, Ε. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 27/06/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog018, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Σαμαράς, Δ. (2017). Συνέντευξη στο Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", ημερομηνία συνέντευξης: 04/02/2017, archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog061, (τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Άλλες διαδικτυακές πηγές

Αθανασιάδης, Θ. (2020). Κάποτε, κάποιος πρόσφυγες... (5) στο *Cogito ergo sum*: 03/03/2020. Διαθέσιμο στο: <https://teddygr.blogspot.com/2020/03/5.html> (Τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Γαγλίας, Α. (2017). Οι Ασσύριοι της Ελλάδας. Οι άγνωστοι πρόσφυγες από το 1922 μέχρι σήμερα στο *HuffPost Greece*. Διαθέσιμο: https://www.huffingtonpost.gr/2017/03/05/eidiseis-afierwramata-oi-assyrioi-ths-elladas-oi-ahgnwstois-prosfyges-apo-to-1922-mexri-shmera_n_15166396.html (Τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Κωστόπουλος, Τ. (2015). Μια Αμυγδαλέζα για τους Ποντίους. Η εφημερίδα των Συντακτών: 17/05/2015. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/stiles/arheio/oios/26830_mia-amygdaleza-gia-toys-pontioys (Τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021).

Ψηφιακό Μουσείο Μακρονήσου: <https://www.makronissos.org/> (Τελευταία ανάκτηση: 25/01/2021).